Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 59 (15033) 1993 чылдың март 31, среда

Солунга ат салган шавы 20.45.

Садар өртээ 4 рубль.

Удуртукчу: сагыш човаашкын-биле

ДУЗАДАН БОЛГААП КӨРҮҢЕР

Тере-Хөл, Бойдус-байлаанның талазы-биле Тыванын чараш, чурумалдыг, барык-лакижи холу эки-ле дээп көрбээн ховар булуну бооп ам-даа хевээр арткан. Бо бүгү дээш тере-хөлчүлер төрээн черинге ынак, анга чоргаарланып чоруурлар. Рынок экономиказының бо берге үезинде бистер аная торулбайн, ажыл, амыдыралывысты улам-на бурунгаарладып чоруп олур бис. Ындыг-даа болза Тере-Хөлге кажан-даа көстүп көрбээн, харын-даа дыннап чорбаанывыс бергелерге таваржып тур бис. Ол болза бистің чамдык аныяктарывыстың талазындан корум-чурум үрээшкиннериниң эң айыылдыг үүлгедишкиннерин — бижектээр, өлүрер, күштээр болгаш оорлаар чоруктарны кылып турары. Ажылдаар чер чогунун хараазы-биле ажыл чок аныяктарның саны көвүдеп турар. Кем-херек үүлгедир чоруктарның үнүп турар кол дозу ол бооп турар.

Арагалаашкын массалыг байдалче кирген. Оон колмылдаганы — кызыгаар зонаны хагдынганы-биле сумка долдур арагалырлыг аалчыларның самолёт-биле үзүктел чок кээп турары, бистің суурнуң чамдык чурттакчыларының амы-хууда эш-өөрүвүс, таныш-көрүжүвүс деп алгаш, ол аалчыларны деткип, хүлээп ап турары-бис.

Тере-хөлчүлериң хүн бүрүдеги амыдыралынга, чижээ, садыг хандырылгазы, кадык камгалалы дээн ышкаш айтырыгларны шиитпирлеп, дузадан турары дээш республиканың Чазаанга өөрүп четтиргенивисти чугаалаар апаар бис. Ынчалза-даа амыдыралы хүнүбиле чурттап өртери-биле кызыгаарлаанмас болгай. А кол үүл үүл дээрге, амыдыралдың келир үеде сорулгазын билип ап, үеним негелдезин өзугаар чурттаары. Аная даянып алгаш, Тере-Хөлдүң аныяктарының, суурнуң чурттакчыларының келир үеде амыдырал-чуртталгазының перспективтиг сорулгаларына хамгаашыттыр бодалдарым илередип, аная доктаап көрейн.

Чер-чуртумдан үнмейн, барык-ла 31 чыл дургузунда борта комсомол, партия, совет органнарга удуртур ажылдарга ажылдап келгеш, черимнин социал-экономиктиг хөгжүлдезин чедип алыр дээш республиканың эргидеги чазаанга, оон халащкан, амгы үеде дыштанылгада кандыгдаа эргелиг дарга-сайыттарынга санал-оналымны чугаалап, суур чурттакчыларының өмүнээзиндеи негелдеринн, дилегларни тургузуп келдим. Оон түннелинде чамдык Чазак кежигүннери бистиннге кээп турдулар. Дарга-бошкалар чорааан соонда Тере-Хөлдүң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарыштыр дыка хөй доктаал, шиитпирлерни хүлээп ап турган. Ол коштунган документилерниң кылыны улуг ном хире болган үүве. А херек кыында күүсеттинген үүлдер чогун амгы үеде бисте тургустунган берге байдалдар херечилеп турар.

База бир чижек. 1953 чылда Тере-Хөл район дүшкен. Оон сөөлүнде-ле бистин тере-хөлчүлер Каа-Хем, Тес-Хем, Кызыл хоорай удуртулгазынга чагыртып, оларның аразынга олуй-солуй октадып келгенивистен кандыг-даа перспективтиг хөгжүлде чок болуп турарывыс бо. Каа-Хем, Тес-Хем районнарга каттыштырып турганының түннелинде чурттадевискээр (кызыгаар) талазы-биле дыка хөй одар-белчиирлерни, өлүк-тывыштыг черлерни хунаадып ап, улуг каражага четкен бо-ла-дыр бис. Ындыг-даа болза амы Чазак ол районнарда «катчы» берген девискээрлерни дедир өгидип бээр дээрзинге тере-хөлчүлер аажок идеген турар.

А 1975 чылда чаа тургустунган. Кызыл районга бистің катган сөөлүнде эки талаже угланган кандыг-даа өскерилгелер көрбедивис. Харындаа мурнунда районнар удуртукчуларынга чагыртып чорааныстан дорайтаашкынаар хөй болган, бо районун удуртукчулары чылдың үжүүда-бажында келзе-ле келир, бо берге үеде чонун амыдырал-чурталгазынче чоокшулап кирип, таныжып көрбейн турарындан берге байдалдар бисте тургустунуп турары бо. Ынчангаш республикада каранғы-дүмбей булунче шилчип, орук-харылзаавыс чокталып, аңаа өртек-үне өскеннинден бергедеп, республиканың өске бүлүннарында чурттап, ажылдап турар дөргүл-төреливис-биле харылзаажыр аргавыс чок апар чыдар. А оон кадында, бир коичүг дүвүреннг үүве болза, бистер, бо биичежек суурнуң кижилери, моон үнмейн, маная доктаамал чурттап, шуут шуптувус дөргүл-төред апарганывыстан чаа төрүттүнген чаш кижилериң кадынын байдалы багай бооп турар.

Бо бүгү тургустунуп келген бергелерни өөренип көргеш, эрткен чылын Тере-Хөлдүң чону канчалза-даа, чоонза-даа боттарывысты боттарывыс билип, бот-башкарның ажылдап, амыдыраары-биле Тере-Хөлдү катап район кылдыр тургузуп бээр дилегни бүгү чонуң чыыш хуралында чугаалажып көргеш, дилег бижикти республика Чазаанга киргеи.

Президент Ш. Д. Ооржак бо айтырыгны сонуургап, Тере-Хөлге 2-3 удаа кээп, чонун үнүн дыңнап чораанынга тере-хөлчүлер өөрүп турар. Оон түннелинде Тере-Хөлдүң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарыштыр база орта район азы улуг тускай статустуг девискээр кылыр беде Чазак доктаалынын төлевилелин Чазак кежигүннери-биле сүмелешкеш, киирип кээрбиле күүрүе секретары В. С. Очур-оолга дааскан турган. Ынчалза-даа ол айтырыгны бо хүннерге чедир кандыг-даа түннел, харыы чок шеңүп турары элдеп. Кызыл районун удуртуп турган, В. С. Очур-оол бистин берге байдалывысты билир турган. База ол ышкаш ол-ла районга удуртур ажылдарга турган. Тере-Хөлдү эки билиз даргалаар В. С. Очур-оол, Б. С. Шыырап, В. А. Оюн, Э. Х. Ооржак олар Чазак, ДС кежигүннери чедир депшээн хирезинде, чүге биске дуза чедирерин бодаваэыл, келир үевис дээш чүге сагыш салбаавыл? Ийи-үш чыл бурунгаар РФ-тың ДС-ге сонгулда кампаниязының үезинде депутаттың кандидадынга депшиттирип алган. А «Кызыл-Даг» совхозта 1829 төрүүр хойнуң 596-зы төрээн, 531 хураганны камгалап алган бооп турар. Бо хүннерде хой оолдаашкыны районда кидин түлүк үргүлүүлевишаан. Оон-биле чергелештир районнуң совхозтарында кыштатлаашкынны байдалы багай эвес. Мал чеми: сиген, чарба четчир, изиг сугну берип турар. Автосадыг, эмчилер малчыннарга доктаамал кээп турар. Солун, сеткүүл, сүргакчылар — оларның күзеничиг аалчылары бооп турарлар. Оон-биле чергелештир районнуң сүт-бараан фермазында 233 төрүүр инек

ХУРАГАННАР МЕНДИ

Бай-Тайга районнуң совхозтарында ниитизи-биле 16603 баш хой бар бооп турар. Оон иштинден бо хүннерге чедир 2998 баш хой төрээн, 2866 баш чаш хураганнарны онча-менди камгалап алган.

Оны тус-тус совхозтар аайы-биле көргүзерге мындыг: «Мурнакчы» совхозтуң 3333 баш төрүүр хоюндан 1090 хой төрээн, бо хүннерде 1039 хураганны камгалап алган. «Кара-Хөл» совхозтуң 2454 төрүүр хоюндан 217 хой төрээн, ынча хураган онча-менди. «Тээли» совхозтан 503 хой төрээн, чаш мал төлу менди. «Бай-Тал» совхозта 5618 төрүүр хойнуң 592-зи оолдаан, 583 хураганны камгалап. Бо хүннерде 153 инекти саап турар. Хүнде 485 литр сүтту саггаш, күрүнете болгаш уруглар албан черлеринге дузаап турар. А бир инекке опааштыр хүнде 3,1 литр сүттү ортумаа-биле саап ап турар. Сүттүң үскүү эки—3,9 хуу болуп турар. Ол дээрге бирги бөлүктүң тергини эки дээн сүду болур.

Салчак САРЫГ-ООЛ.
Тээли суур.

СЪЕЗД АЖЫЛЫН ДООСКАН

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Россияның улус депутаттарының IX Съездизи бодунуң ажылын дөртку хүнде —1993 чылдың март 29-та доосканы моон мурнунда дыңнаткан турган. Съезд ажылының дөртку хүнү оон үшкү хүнүнден оожум болган.

«Россия Федерациязының конституциялыг тургузуун камгалап, хевээр арттырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» доктаалды Съезд хүлээп алган.

«1993 чылдың апрель 25-те Бүгү-россияның референдумунуң, оон түннелдерин үндүрер чурумунуң база референдум түннелдерин боттандырар механизмниң дугайында» чугула ийиги доктаалды депутаттар Съездизи база хүлээп алган. Ол доктаал төлевилелин чугаалажып көрүп турган үеде аңаа чүс хире эдилгелерни, чазалгаларны киирген.

1993 чылдың апрель 25-те болур референдумга дараазында айтырыгларны киирерин Съезд шиитпирлээн:

1. РФ-тың Президентизи Б. Н. Ельцинге бүзүрээр силер бе?

2. РФ Президентизиниң болгаш РФ Чазаанын 1992 чылдан бээр чорудуп келген социал-экономиктиг политиказын үүлдүг деп санаар силер бе?

3. РФ Президентизиниң сонгулдаларын хуусаа бетинде эрттирери эргежок чугула деп санаар силер бе?

4. РФ-тың улус депутаттарының сонгулдаларын хуусаа бетинде эрттирери эргежок чугула деп санаар силер бе?

Россияның улус депутаттарының эзлчет чок IX Съездизиниң ажылының түннелдеринге, оон хүлээп алган шиитпирлеринге хамаарыштыр депутаттарда чаңгыс аай бодал тургустунмаан: конституциялыг тургузугну Съезд быжыглап шыдаан деп, эвээш эвес депутаттар санап турар, а чурттаа дүшкүүрлүг чорукту, ыланғыя политиктиг удур туржуушкунну Съезд улам чидиглендиргеи деп, саналап турар депутаттар база бар.

Парламент даргазының оралакчызы Юрий Ворониниң Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизи Дээди Советтиң Даргазының бирги оралакчызынга сонгаан, РФ-тың Дээди Совединиң Президиумунуң чаныда Дээди экономиктиг чөвүлелдиң даргазы Владимир Исправниковту болгаш РФ-тың Дээди Совединиң Көдээ социал хөгжүлдениң аграр айтырыгларының болгаш азыы-чем талазы-биле комитединиң даргазы Валентин Агафоновту Россияның Дээди Совединиң Даргазының оралакчыларынга соңгаан.

Съездиниң ажылын буруу шапкан РФ Президентизиниң парлалга секретары Вячеслав Костюковтуң медеглели хөй депутаттар чүүлдүзүнээн болгаш ол документини хынап көөр кылдыр прокуратурага дамчыдып бергеи.

Президент Борис Ельцин Съездиниң ажылынга оон сөөлгү хүнүнде киришээн: чоокта чаа мөчээн аваазының тос хонуун таварыштыр оон чевээнге барын чораан.

Съездиниң секретариадының даргазы Владимир Варфоломеевтиң дыңнаткының өзүгаар алырга, Съезд ажылдап турган хүннерде оон адрезинге 2000 ажыг чагаалар болгаш телеграммалар келген. Россияда болуушкуннарга, Съездиниң ажылынга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын хамаатылар илергейлеп бижээн болуп турар.

Руслан Хасбулатов шуулганга түцпел кылдыр чүве чугаалаан. «Амгы куштуг Конституцияны Съезд камгалап шыдаан. Конституцияга чөрүүнкек шиитпирлерни чурттуң төгүзүнде бирле дугаар соксаткан. Съездиниң хүлээп алган шиитпирлерни Россияда байдалды быжыг туруштуг кылдыр экижидериниң угланган» —деп, ол медеглээн.

Россияның улус депутаттарының IX Съездизи хагдынганын Дээди Советтиң Даргазы чарлаан.

ПАССАЖИР, МОНУ БИЛИП АЛ

Хоорайлар чоогунга болгаш хоорайлар аразының оруктарынга пассажирлерниң автобустарга чоруурунуң тарифтериниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның бо чылдың февраль 16-да хүлээп алган доктаалынга үндезилеп, автобуска билет өртөөнин дугайында Кызылдың автовокзалының начальниги П. Г. Ванхобинаның тайылбырын бо чылдың март 10-да үнген «Шынга» паплаашывысты солуннуң номчукчулары сактып ор боор.

Ынчалза-даа чоруур шагында чоруп шыдаавайн баргаш, биледин дедир дужаар пассажирлерге билдинмес айтырыглар тургуступ кээп турарын чоп редакцияже база бижип турар. Билетти дедир дужаарга, билет өртөөнин чеже хуузун эгидип бээр ужурлугул деп, айтырыг ыңай-бээр аргышкан чонну база дүвүредип турар бир айтырыг ол. Оларның салып турар айтырыы чөп. Шыпан-ла харын, ыңай-бээр аргышкан чон мону эки-ле билбейн турарындан билет садып овар кассир чеже акша эгидип бээр болдур, пассажир ону кармактап алыр. Ол бистеринің, пассажирлеринің, дедир дужаган билеттің өртөөн канчаар эгидеин билбейн турарывыста. Бистің ону эки билбейн турарывысты ийи-чаңгыс алыксак-чиксек кассирлер ажыглап алгаш, биске эгидип бээр ужурлуг акшаны эвээшти берип турар таварылгалар бар.

Ынчангаш мону билип алзын дээш, бо тайылбырны берип турарывыс ол. Кызылдың автовокзалының начальниги-ден бо айтырыгны салывыска, ол биске мындыг харыыны берген:

— Кызылдың автовокзалындан болгаш районнарда автостанцияларның кассаларындан баар-кээриниң билеттерин пассажирлер садып ап болур. Оон ангыда Абакан —Москва аразында чоруп турар № 67 поездиге, Абакан— Новокузнецк аразының № 195 поездиге билеттерин баш бурунгаар бронынап ап болур силер.

Автобус-биле чоруур хүүнүнде чоруп шыдаавайн барзынарза, мону билип алынар. Автобус биледин Кызылдың автовокзалының болгаш районнарның автостанцияларының кассаларынга билеттериниеин дедир дужаап болуп силер. **Дужаган билеттің өртөөн мынчаар эгидер:**

— автобус чоруур бетинде 2 шак бурунгаар билединиерин дужааптар болзунарза, билет өртөөнин силерге 100 хуу эгидип бээр. Ынчан чүгле силерден билеттің баш удур сатканы дээш алган акшаны казып казаптар;

— автобус чоруурунга чедир 2 шактан эвээш үе арткан турда, дужаар болзунарза, билет өртөөнин 85 хуузун, а автобустан шуут-ла өзалдап кастап, автобус чоруй барган соонда, 3 шак эрте бергенде билединиер дужаар болзунарза, билет өртөөнин 75 хуузун силерге төлеп бээр. Ынчангаш мону утпаңар, пассажирлер.

«Шынның» үлетпүр, транспорт, тудуг болгаш харылзаа кылдызы.

«ДАЛГАН» КООПЕРАТИВТЕ

— Далган!..

— Кайда? Чүү далган?..

— Аная-ла арбай далганы. Тыва далган. «Малчын» колхозтуң эрги столоваязында садып тур...

— Кай, аная олура-ла, чий шаап алыр үүве бе ындыг?

— Чок аан, чииринге белен кылдыр болбаазыраткаш, үндүр садар. Тараан бар болза аппаргаш, 5-10 минута хире туда манап оргаш, дээрбеледип алыр сен, ол-ла!..

— Уваа, ындыг дораан-на бе? Шоннаар, хоорар, дуктээри, чуурары?.. Канчап четтиргер үвел? Столоваяга канчап тараа соктаар боор? Мегелеп тур сен!..

— Бүзүревес болзунза, бодур, мен садып алдым. Ол ам улус чемненир чер эвес, далган бүдүрер цех апарган. Ады безин «Далган» болдур ийин. Канчаар кылырын бодун барып көрүп ал; эш, менди-чаагай!..

Бо хөктүгзүмээр чугаа 1991 чылдың 12 айда Мугур-Аксы суурда болгандан бээр 2 чыл 4 ай чедип орар. Тыва далган бүдүрер цех ам кооператив апарган, ады «Далган» хевээр. Онуң «Малчын» бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылчыннары: Кара-оол Делбиш, Хүлер-оол Чамзыран, Шой-оол Саная олар үндезилеп, ажылдалга кирген. Чемге хереглээр арбай далганы бүдүрер дериг-херекселди үк бүдүрүлге чери Таңды районнуң «Тинлелге» совхозтан үлегерлеп алган. Оон түргүзүү бөдүүн. Тараны хоорарындан ангыда бүгү ажылдарны электри күжү-биле кылыр. Бо кижи көрүп турарга хол-биле кылыр ажылдың эң не бектези болгаш шүүттүү — тараанны арыглаары, хоорары. Онуң чоохта чаа шөлээже үнген аныяк кыс Элбекмаа Адыгбай шыдамыккай, ак сеткилдиг күүсевин келген, ам оон орнунда 2 чаа уруг киргеи баштайгы үндезилекчилердер кооперативтин удуртукчузу чаңгыс Кара-оол Делбиш арткан. Бо аныяк кижи чоокка чедир-ле совхозка (ам каттыжыышкын) дээре чолаачыланың бирээзи чораан болгаш, электри-биле ажылдаар далган дээрбелээр аппаратураны чиниги-биле шингээдип алган, техниктиг билиглиг болгаш тараанын дүгүн арыглап, онуң чуурун, далганнаар ажылдарны часкаан, билдилиг күүседип турар. Бүдүрүлге чери арбайны кайыын ап турарын соонуургаарымга, колдуунда-ла Шемиден, Чадаанадан, Таңды райондан акша-биле садып ап келгенин, бир килограммынына өртөө 20—60 рубль болуп [illegible] чугаалады Ынчаарга үенин аайы-биле далганының бир килограммының өртөө чоорту 12-ден 70 рубльге чедир өзүп келген болду.

— Ажылдың бергезин база тараанын өртек-үнезин барымдаалаар болза, 70 рубль дээрге, чиик ышкажыл дээримге, ол чөпшээрешпишаан, онуң моон соңгаар эде көөр боор дээрзин дыннатты. Районда, харын-даа республикада безин чарлаттына берген биче бүдүрүлгелерден эң-не ажыктыы болгаш көскү түннелдин «Далган» кооператив болуп турарын чурттакчылар эскербейн барып шыдавас. Кооператив кежигүннери продукциязының өртөөнин барык кезик хире хүүзүн боттарынга ажыглаар. Бир эвес өскээртен тараа саалы алыры доктаамал турар болза, кооператив чогум ядаран, бүүрай бербес хире. Өртек-үнеиин бо халаптыг өзүлдезинин үезинде чонуун бөдүүн кезээнге бо кооператив дыка дөмектиг. Удуртукчу Кара-оол Делбиш тускай сарай туттуруп алырын күзеп турар. Тыва далган кургага чиртиннмес.Хуу малы ындыг болганда, саржаа, суду, өремези, заржызы чок кижилерге ындыг далганның барчогу дөмей. Албан-хаакчыларның карачал кезээнде ындыглар эннежок. Олар безин Далай-ламаның ынак чемин кара шайынга көвеглеп, кылымал ує, чигир-биле амдан киирип чииринге туралыглар. Мен чиизиглаанын бирээзи мен.

«Далган» кооперативке, оон 3-ле кижиден тургустунган эдлериге оорулга аайлажып-ла түрзүн деп йөрээл салыйн.

Молдурга САЛЧАК.
Мөнгүн-Тайга район.
Мугур-Аксы суур.

АЖЫЛ-ИШЧИ ХӨӨН-БИЛЕ ЭРТКЕН СЕССИЯ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң кайы-бир сессиязын эгелээр деп баарга-ла, соңгукчулар солуннарга дүвү-далашбиле материалдарны бижип, боттарының бодалдарын илереди бээрн чаңчыл апар чыдар. Шын-дыр харын, кижилер ам тоомча чок олура албас апарган. Ол дээрге чонуун бот-медерели өскени, янзы-бүрү болуушкуннарга хамаарыштыр боттарының туружун, бодалын хостуг илередириниң арга-шинээ тургустунганы, биеэги дег, чүү-даа «деткидивис» деп каар чаңчылдан уштунуп турарының херечизи-дир. Чаңгыс-ла четпес үүве —номчукчулар чагааларын сессия болурунун кес кырында келгенде солунче бижип чоруп турары, ынчангаш чагааларның чамдыктары озалдап-даа каар.

Ылангыя бо эрткен 19-ку сессия мурнунда Тыва Республиканың бот-башкартынарының айтырыынга хамаарыштыр элээн хөй чагаалар редакцияга келген. Улус 19-ку сессияның бирги чартыында депутаттарның чедимче чок ажылдаанынга таарзынмаан сеткилин илередип, ылангыя референдумга республиканың бот-башкартынылга айтырыын кирбээнин чонуун үнүн кызагдааны кылдыр көрүп, хомудап турган чеви база бар. Бо талазы-биле сөөлгү эрткен сессияга эргилделиг деп болур шынгыы шиитпир хүлээп алдынган, ол чүл дээрге ТР-нин бот-башкартынарының дугайында айтырыгны ТР-нин амгы күштүг болуп турар Үндезин Хоойлузунун 64 болгаш 65 үүлдериниге немелделер болган өскерилгелер кыллыр кирген-дир. Кандыг өскерилгелерил ол? 64 үүл: «Тыва Республика — Россия Федерациязының составында хөй национальдыг бүгү чонуун демократтыг, бот-догуннаан бүрүн эргелиг күрүнези бот-башкартынар болгаш бүгү чонуун референдумунга үндезилеп, Россия Федерациязының составындан болу үнер эргелиг».

65 үүл. «Тыва Республиканың девискээри будун-бурун дээп болбас болгаш оон чонунуң чөпшээрели чокта өскертинмес болур ужурлуг».

Бо өскертилге киртинген ийи үүлдү хандыр бодап номчуп көрүңерем. 65 үүлде Тыва боду башкартынар болгаш чонуун референдуму-биле Россиядан үнер эргелиг дээндир бе? Эрткен сессиядан тура боостаа тундур хөй-ле маргыжып келген айтырыывыс бо ышкажыл! Ам ол сессияның шиитпири-биле ук өскертилгелер хоойлу өзугаар бөгүнде күштүг болуп турар Конституциявыста киир бижиттинген. А ол үүлдер чаа Конституцияның төлевилелинче ол-ла хевээр шилчип кээр, 19-ку сессияның бир мерген угаанныг, бурунгаар көөштүг шиитпирлээн шыгыы айтырыы бо.

Шыпан-ла, бот-башкартынар эрге дугайында айтырыг маная-даа, Россияга-даа чеже хөлзээшкиннерни, шуугаазынларны үндүрүп келбеди дээр. Бо талазы-биле аңгы тускай референдум кылып туруп алган болза, Россияның хөй-янзы агымнарыгна, мында-даа чамдык үзел-бодалдарга каразылалдыг, хоозун хөй чугаа үндүреринин чемижи болур магатчок турган. Ийет, харын, кандыг Конституцияны хүлээп алыры тус девискээрде чурттап турар чонуун бодунун хостуг эргези. Бүгү делегей документилеринде кайы-даа нация бодунун күзээни кандыг-даа бот-тускайлан күрүнеи тургузуп ап болур. күрүнезинин, иштики утка-шынары кандыг болурун болу тодаралыр деп айыткан. Ол дугайында сессияга ДС-тин Эрге-хоойлу политиказының комитединин даргазы Н. А. Ондар саналынга кончуг таптыг тайыбыллаан. (Оон матеиалын дараазында паплаар бис).

Бир чаасала Николай Алдын-оолович-биле ужурашкаш, оон бодалдарын айтырган мен. Ол мынчаар харыылаан:

— Чогум бо сессияның эрстин турары эки-дир. Маная бир кол шиитпиолеттингеи айтырыг — бот-башкартынылга азы бот-тодаараттынылга дугайы. Ажыы-биле чугаалаарга, дөрт сессияга чадап хаан айтырыывысты ындыг дүрген болгаш хөй шуугаазын чокка дорт шиитпирлен алганывыс кончуг улуг чедишкин-дир.

— Николай Алдын-оолович, ынчаарга бо айтырыг соңгукчуларның негеп турганы дег ам референдумче немелде болуп кирбес ышкажыл?

— Ийе, ындыг. Ам болур референдумга мурнунда шиитпирлеп алганывыс ёзугаар чаңгыс айтырыг —черге хуу өөчүү турар бе, турбас бе дээр дугайында болур. А Тываның бот-башкартынарының болгаш оон Россияның составындан үнүп болуп эргезиниң дугайында амгы Конституцияга өскерилгелер-биле киир бадылаан, чогумчалыг шиитпирлеп алганывыс ол-дур.

ТР-нин бот-башкартынарының болгаш РФ-тен үнүп болур эргелиниин дугайында үстүнде чугаалашканывыс ышкаш таарымчалыг шиитпирлеттине бергеннге ДС-тин Президиуму, биоги эзлчегде, Эрге-хоойлу политиказының комитеди, оон даргазы Н. А. Ондарның улуг улуглуг болганын демделевес аргажок. Башты шыыладыр ажылдалыптарга, кандыг-даа мунгаш байдалдан үнер орук ыяап тыпты бээрнин дорт херечизи ол-дур, көрбес бе.

Оон-биле чергелештир апрель 11-ле референдум-биле кады республиканга Конституция суулуун судьяларының сонгулдалары болуп ужурлуг турган. Ынчалза-даа бо талазы-биле ам-даа чедип тодаралыр ужурлуг чүүлдериниг бар болганындан база Кызыллың ийи округунга кандидаттар депшиттирлези болбаанындан КС-тин сонгулдалары сонгаарлаттынганы ол. Ынчангаш ам дээрзинде КС-тин судьяларын сонгувас бис, оон болур хунуң даразында сессия тодарадыптар боор.

Бо сессияга дыка хөй ажыл-агыйжы айтырыгларны чугаалашкан. черле ниити аяны кончуг ажыл-херекчи, шалыпкын, хөй ачыг чугаалаарга чарлыкпаан сессия болган. База бир багай эвес чиитпеттиг айтырыг — күүсекчи органнарда ажылдап чоруур депутаттарның эрге-хүлээлгезин хуусаазының төнчүзүнге чедир арттырып бергени. Моон мурнунда бо база кончуг нарын, бужурганчыг айтырыг турганын билир бис. Эрге-чагырганын үш адырының тодаргай ацгылаашкыны эгелээрге, күүсекчи органнарда ажылдап турар кижилер депутат болбас деп хоойлу-дүрүмге бижип, немелдени киирген турган. Оон соонда күжүр 12 депутаттын ат-сывын солунга парлап, боданып алыр үе-хуусааны берип, арам безерек байдалга тудуп келген.

Ужуру биллинмес байдал кижилериң сагыш-сеткилинге аар чүүк болбайн аан. ынчангаш бо сессияда кезек чагырга даргалары оларны салым-чолун ол дораан шиитпирлеп бээрин негээн. Түнелинде сессияның бадылаашкынын ёзугаар күүсекчи органнарда депутаттар мурнуку хевээр депутатчы эргехүлээлгезинге артын каар болган. Бо мындыг шиитпирнин сессияның хүлээп алганында консервативчи үүве чок, а аная-ла амыдыралдың, байдалдың тургустунган аайын барымдаалап көргени ол. База катап он ажыг округтарга депшидилгелер болгаш сонгулдалар чорударының тувектин кайы хирел, а оон ангыда, шынап-ла, кижилерниң эргелериниң дугайында декларацияларга чүүлдешпейн турар аянар бар болурга, оон кымга эки болдур деп.

19-ку сессияга Чазактың эрткен 92 чылда кылып чоруткан ажылының дугайында отчетту. ТР-нин Көдээ ажылагый министерствозунуң илеткелиг база ТР-нин Күрүнөнчү-хөрецгизин эргелеп башкарар күркомитеттің отчёдуг дыннаашы, аная хамаарыштыр депутаттар санал-оналдарын берип, ниитизи-биле Чазактың ажылынга үнелелди берген. Чогум үнелел бээр дугайында ДС-тин Даргазы К. Бичелдей каш-даа улаа саналдап сагындырган, ынчалза-даа депутаттар ону оваарбайн, бердинген доктаалдың төлевилелинге «отчётту дыннадытта алыр» деп бижимел-биле эрттирипкеш, оон сөөлүнде сактып келгеннер. Ылангыя Каа-Хемдеи депутат Ч. А. Удумбора үнелел бээр деп элээн кадалган, ынчалза-даа «озалдап кыыр» чаңчыл маная дузалаваан. Ындыг-даа болза, мында айыылдыг үүве чок, депутаттар санал-оналына Чазактың ажылынга дөмей-ле үнелелди берип шыдаанар.

Көдээ ажыл-агый айтырыглары хожудап турарынга В. О. Оюнуун Чазак Даргазының бирги оралакчызы болбушаан, ол-ла үеде көдээ ажыл-агый сайыды болуп турары шаптыхтыг деп бодалды депутаттар үндүрүп келгеннер. Ылангыя депутат А. И. Семенов ону онзагайлаан. А бодунуң үезинде, эрткен чыллың май сессиязында ол ийи албан-дужаалды кадып алыр деп санаалды Семенов баштадыр кезек депутаттар боттары киирген үүве болгай. Ындыг ышкажыл, амыдырал бистин күзеп бодааныыстан бир янзыдаа апаар. Президент Ш. Д. Ооржак база ажыл-агый чорудуунга ындыг каттыштырылга дузалыг ирги бе деп бодааш, ынчалган үүве болгай деп сагындырган, ам дараазында сессияда ук албан-дужаалдарны ийи ангыларының айтырыын өөренип көрүп чугаалаан.

Бо сессияга ийи чаа министерство, бир комитет база тургустунган. Ол дээрге ТР-нин Аныяктар хереглериниң талазы-биле болгаш ТР-нин Даштыкы экономиктиг харылзаалар база Бүгү-делегей харылзаларының яамылары ол ышкаш ТР-нин Ыяш ажыл-агыйының күркомитеди. Ажыл-чорудулгазының аайы-биле биске база кончуг чугула херек яамылар болуп турар. Чугле эки ажылдаар болза деп номер казы маная чугула Ажыы-биле чугаалаарга, ады каас, бараанны чазагай хөй саныг улуттуг ведомстволардан хөнүвүс калганы кончуг улус-ла болганын бис. Чаа үеде чаа ёзу-биле ажылдаарын томуйлаткан А Санчат база Т. Бараан билип-ле турар боор он. А Даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызынга кымны сайыттадыры амдыызында бисте билдинмес. Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле дуржулга чок аамай болгаш, бистин эрги эвилелиивистин ацгыланган чурттары улуска мөлчүдүп, мегелеттирип пат турарын солуннарда бижип тур. Бистин республиканга мындыг чүүлдерни болдурбазын чедип алыры чугула. Ынчангаш даштыкы харылзаалар сайыдының кандидатураны хынамчалыг дилеп тыппас болза хоржок.

Ниитизи-биле ындыг хевирлиг ажыл-агыйжы айтырыгларны сайгарып чугаалашкан, мурнуку сессияларга көөрде, эки эрткен, ажылхерекчи хөөнүг сессия болганын демделээр аппаар. Мурнунда ышкаш 70-80 кижи эвес, а 112 депутат келген, ідепкейлиг болган сессия. Депутаттарның мурнуку частырыгларындан кичээндиргг үндүрүп ап турары илдеп. «Кижи өзер, кизис шейдүр» деп үүве ол-дур. Кайы хамаанчок сес-домак эдип, микрофонче аянзыраап маннаап чоруктар эвээжээн, айтырыгларны ханы утказынче киирериче сагыш салдынып турар аварган. Бо сессияга депутат этика дугайында дүүмнерни хүлээп алганы аная база ыяш болган чадаас.

Мынчаар-ла ажыл-херекчи хөөн-биле, артын шуугаазын чок, боттарынга негелделиг ажылдаар болза, бистин парламентивис конгаш дээн атаарыгы эдип ап, чонуна ажыктыг ажыл-херектерни моон сонгаар кылырынга идеел бар болур-дур.

Надежда ЭРГЕ.

Тыванын профэвилелдери

№ 3 (34). Март. 1993 чыл.

Чоннун чайгы дыштанылгазының үези чоокшулап орар. Аңаа белеткел ажылдары канчаар чоруп турарыл? Ол дугайын бо арындан номчуп таныжар силер.

Чазактын, профэвилелдерниң болгаш ажыл берикчилериниң аразында дугуржулга чардынган.

КУРОРТТАР БОЛГАШ КАДЫКШЫЛ

1993 чылдан эгелэош, республикада Красноярскиниң профэвилел курорттарын башкарар киллизи база курорттар оон ангылангаш, тускай курорттар каттыжышкыны болуп тургустунган, ону «Тыва курорт» дээр. Херек кырында бис сөөлгү каш чыл дургузунда боттарывыс барык-ла күжүвүс-биле башкартынып турдувус. Ындыг-даа болза, бо хүннерде курорттарның коллективтериниң мурнуда дыка-ла хөй, нарын айтырыглар, бергедээшкиннер бар. Ындыг-даа болза оларга мунчулбайн, шыдаар хиревис-биле элээн хөй ажыл-херектерни бүдүрүп турар бис. Моон соңгаар байдал кандыг болурул, курорттар ажылчы чонну канчаар эмнеп, дыштандырарыл деп айтырыгларга доктаап көрейн.

Бистин Тывавыс дээрге арыг агаар, суглар, хемнер, эм оът үүштер, арга-арыг талазы-биле эш-не чараш, ховар оран бооп турар. Ооң девискээринде хөй санныг аржаан суглар бар.

«Үш-Белдир» курорт чараш тайга-сыннар кырында, академик Обручевтан бедиинде, үш хемниң белдиринде. «Чедер» курорт—тайга элээ ховуда, Чедер хөлдүү эриннде. Олар үндезилеттингенден бээр 60 чыл эртип турар. Ийи курорттуң кайызында-даа сероводородтан бүткен минералдыг суглар, малгаш бар. «Үш-Белдирниң» суу 90 градус изиг, «Чедерде» малгаш биле дустуг суглуг Ессентукиде ышкаш бүдүмелдиг ижер аржаан база бар.

Курорттарның кайызында-даа чүс-даяк, кеш аарыгларын эмнээр, нерв системазын быжыглаар. «Чедерге» херээженнер аарыгларын эмнээр, ооң аржааны ижин-шөйүдү, даштарлыг бүүрективни, баар аарыгларын эмнээринге дузалаар. Бистин курорттарывыстын ниити байдалы ам-даа арай бөдүүн-даа болза, эмненирнинң чогумчалыы, дээштин бедик. Чижээлээрге. 1992 чылдың чайынында «Үш-Белдирге» сероводород ванназын, суг-биле мажыгны (массажты), ине хевирлиг суг чаштырар арганы, биоток-биле суйбаарын, ине-биле эмнээрни, хол-биле мажыгны ажыглап, чедиг хире арганы хереглээн. Аңаа ламалар база кээп, улуска ном номнап, эки чанчылдарны сүмелеп турган. Дыштаныкчылар кызыл-чайт чечектерлиг черге ырлажып, таныылап, хол бөмбүү ойнап, шыдыраалап, бильярдтап турганнар. Курорттуң ажылдакчылары чамдыкта хемнерден кадыгларны тудуп, улуг аңнар эзди-биле, огородунга үнген огурец, редис, кулча дээш, өске-даа ногаалар-биле чонну чемгере бээр.

Аалчылар республиканың чүк-чүгүнден келир, янзы-бүрү национаалдыг-даа болза, аңаа келгеш таныжып, ажыл-иштин дуржулгазын өөренип, билип-даа алыр. Районнар аайы-биле спорт маргылдаалары, концерт көргүзери, сураглыг кижилер-биле ужуражылга үргүлчү болуру чанчыл апарган. Чаныып чоруурда эки эмненгеш, өөрүп четтиргенин илередир кижилер эвээш эвес. Ындыг-даа болза, курорттар чайын, түр үеде ажылдаар, ынчангаш ажылчыннар база доктаамал эвес. Ажылдап келген чамдык эштер эки дуза чедирип, ак сеткилдиг ажылдаарының орнунга, дужамының халдадып, улустуң хөңүнүн баксырадыр чоруктар тургулаан.

Эрткен 1992 чылда бистин курорттарывыска чүгле 2 муң хире кижи дыштанган, ол эвээш. Июнь-сентябрь айларда 4 муң кижи эмнеп болур арга бар. Бир эвес курорттар бүдүн чыл иштинде ажылдаар болза, дыштаныкчыларның саны ооң-даа көвүдээр. Бо берге үеде ажыл кижилериниң кадыы баксырааш, ажарыг бээр болза, эмчиге хывалып, шинчидер дээш хөй үени чидирер, чыдып эмнедир дээрге хос орун чок боор, ховар эмнер тывылбас, оларның өртээ улуг. Ынчангаш чай айларында курорттап, аржаанга кирип, кадыын быжыглап алза эки.

Бистиң кырывыста диргелип келген бергедээшкиннер курорттарга базе дорт салдарлыг. Кывар-чаар материалдарның, энергия өртээ хөй катап өскеш, кижилеринн курорттарга дыштанар путёвказының өртээн 10-15 катап, агаар болгаш чер кыры-биле чоруурунун хөлезиин база-ла өскен.

Бо чылын Красноярск, Алтай крайларже, Хакас Республикаже, «Загорье», «Белокуриха», «Шира» деп курорттарже кижилерни аары дыка-ла эвээжээр. Ынчангаш чурт иштинин курорттарын, хөй-хөй аржаан сугларын калбаа-биле ажыглаары, оларның материал-техниктиг базазын быжыглаары, оларны бүдүн чыл иштинде ажылдаар кылдыр шилчидери дээш дыка хөй сорулгалар тургустунып келген.

Бисте бүгү-ле бар турар, бодувустун күжүвүс-биле бүдүрүп, күүседип шыдавас ажылдарны тодараткаш, аравыста сүмелешкеш, Чазак удуртукчуларына тайылбырлап, оларга дилег бижиктерни киирдивис. Бистиң байдалывысты олар эки билип турар. Ылангыя республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак 1992 чылда «Чедерге» дыштанып турган үезинде чон-биле ужуражып, байдалды эки билип алган. Чоокта чаа үш таланын дугуржулгазын чугаалажып көрген болгаш аңаа ат салдынган. Ол дугуржулгада курорттар дугайында айтырыглар база киргген.

Март айның 17-де 1993 чылда курорттарның чайгы дыштанылга сезонунга белеткел ажылдарын чогуур үезинде кылыр дугайында доктаалды хүлээп алган. Ында санаторий-курорттарже бүгү-ле болдунар аргалар-биле, ылангыя саңхөө талазы-биле дуза чедирерин көрүп кааи. Чазак курорттарже көрүнүп, сагыш салып турда, бис боттарывыстың харысалгавысты бедидип, болдунар ажыл-херекти боттандыгар ужурлуг бис. Ийи курорттарга бо чылын бүдүрер ажылдар хөй-даа, берге-даа.

«Үш-Белдирге» хеп чуур, ажылчыннарга чунар-бажынны тудар, бичии хемчээлдиг, суг-биле ажылдаар станцияны септээр, 30 орунлуг пансионатты кышкы эдилелче киирер, машиналар чоруур, кижилер кылаштаар оруктарны септээр. «Чедерге» 400 метр узун хемчээлдиг, аржаан аксыр хоолайны туткаш, 100 орунлуг пансионатче кииргеш кожар, урутларлыг нелерни эмнээр 16 орунлуг бажыны эде септээш, ажыглалче киирер. Көдээ ажыл-агый яамызының шүтүмү-биле тудуп турар 100 орунналыг бажынны, одалга төвүн, ыргылаг системазын түдүп доозар, харылзаа-биле коммунал бажыннарын септээш, эдилелче киирер. Эм оттардан хайындырган суксуннарны белеткээр. Моон-даа ангыда улуг-биче кылыр ажыл-херек хөй.

Путёвкаларның бир дугаар үеэлчеде азы июнь 1-ден 18-ке чедир дыштанырының өртээ доктааттынган: «Үш-Белдирниң»—33.300 акша, «Чедерниң»—30600 акша. Ындыг-даа болза, Красноярск, Алтай крайларының, Хакас Республиканың курорттарының путёвкаларының өртээнден 1,5 катап чиик, орук чарыгдалы база эвээш. Путёвкалар өртээ сезон, үеэлчег санында өскерлир, эде санаар.

Путёвканы профэвилелдериден садып алыр (бир эвес ажылдап турар болза, кырганнар — Социал камгалал яамызынан алыр).

Профэвилелдерде путёвканың өртээнин 85 хуузун боттары дутлаар, а ажылчын кижилер 15 хуузун төлээр, а Социал камгалал яамызы путёвканы халаска бээр. Албан, организацияларның удуртукчулары, кооперативтер, биче будүрүлгелер ажылчыннарынга путёвканы бистен садып бээр азы тур үениң путёвка садар дузазын чедирер. Путёвканы бистен үүгле акша-биле эвес, бензин, солярка, артык кезектер, аъш-чем аймаа-биле орнажып ап болур.

Бо чылын ажылчыннарны шилип алыр бис, аргалыг болза, өг-бүлелиг, төлептиглерни алыр. «Үш-Белдирже» ажылчыннарны үүгле эрттирилгеш чорудар. Ажылга дугуржулга-биле хүлээп алыр, төлеврин база ажылының шынарынга хамаарыштыр төлээр бис.

..лександр САЯН.
«Тыва курорт» каттыжышкынның директору.

ЧАЛАП ТУР БИС

«Чедер» курорт — Тыванын баштайгы дыштанылга чери бооп турган. Орта ТАР Чазаанын үезинден бээр бо хүннерге чедир муң-муң ажылчы чон кадыкшылын быжыглап, эмнеткеннер.

1992 чылда «Чедерге» 1140 кижи дыштанып, кадыкшылын быжыглап алганнар. Эрткен чылын дыштанылга канчаар организастаттынганын, эвизин-даа, багайын-даа солун-сеткүүлдерден номчаан силер.

Бо 1993 чылда бир муң кижини дыштандырып, беш сезонда ажылдаарын, харын-даа алды-даа сезон бооп чадавас (дыштаныкчылар-ла бар болза) планнап турар бис.

Дыштанылга чери хөй-ле чылдарда ажылдаан болгай, ынчалза-даа орта кандыг аарыглардан эмнедип болурул деп айтырар кижилер база турар-дыр. Бир дугаарында, сөөк-даяк, чүстер аарыгларындан аараан улусту эмнээринге кончуг таарышкан. Тыва Республика колдуунда мал ажылдыг, ынчангаш чурттакчы чоннуң кол нуруузу малчыннар. Олар кыштың соогунда-даа, чайның изиг-халыынында-даа өл-чаъс дивес, хөй-ниитиниң, боттун хуу-даа малын ажаан, карактан чоруурлар. Ол-ла бүгүнүн салдарыбиле соокка алзып, чүстер аарыгларын тып алыр. Ооң-биле чергелештир малдың бруцеллёз аарыындан аарын болур. Ол аарыг хоочураан хевирже шилчий берген-даа болгулаар. Бо аарыгларны «Чедерге» эмнээри чогумчалыг. Ийиде, нерв системазының аарыгларынын янзы-бүрү хевирлерин эмнээринге эки дузалаар. Үште, кеш аарыгларының халдавырлыг эвес хевирлерин эмнээр. Дөртте, херээженнерниң үзамдыгын, хоочураан аарыгларын, ол ышкаш ажытөл чок боон чоруур аныяк херээжен чонну эмнээринге чогумчалыг. Борта эмнеткен улгады-даа берген херээжен чон ажы-төлүүг болганын сактып чоруур боор.

Бо курортка өскенин болгаш өске-даа органнарның туберкулёз аарыы, янзы-бүрү ыжыктар, рак (чинге аарыы) аарыгдан аарын чоруур кижилер эмнедип болбас. Чамдык эмчилернин хынамча чогундан ындыг аарыг улус база чедип кээр, ол күжүрлер дедир чоруур ужурга таваржырлардыр.

Курортка эмнедир кижи бүрүзү эмчиниң бүрүн шинчилгезин эртер ужурлуг, үениң негелдези-даа ындыг. Бир эвес 1992 чылды алыр болза, чамдык районнардан чангыс-даа анализ, санаторий-курорт карточкалары чок, үүгле путёвкалыг келир кижилер-даа турду. Олар үе эрттирип, хоорай эмнелгелеринге анализтер дужаан, шинчилге эртерлер, ооң соонда дыштанып хуусаам үзадып берилер дээр боор чүве болгай.

Оон ынай районнардан келген дыштаныкчыларның санаторий-курорт карточкаларын ук черлернин эмчилери кончуг эрегей долдурган боор, ол документилерни долдурар, эртирер комиссия турар ужурлуг, бо бүгү ажылдар эрегей, чангыс-ла эмчи ат салгаш, кандыг-ла бир таңма хапкаш чорудуптар, бо үүгле районнарның төп эмнелгелериниң улуг эмчилериниң эмнелге хереэнин талазы-биле оралакчылары азы поликлиника эргелекчилери кичээнгейни утландырар болза эки.

«Чедер» курортка келген дыштаныкчылар минералдыг суг-биле холаан хөлдүү дустуг суу-биле долдурган ванналарга, чогуур, аарыг кижиниң ниити байдалынын хевири-биле температурага, үешагын барымдаалан кирип эмнедир. Ооң-биле чергелештир организмниң аарын турар черлерин хөлдүү чылыдын гаан минералдыг бүдүмелдери-биле байлак малгажы-биле чиннеп эмнээр.

Херээженнер боттарының аарының аайы-биле гинекологтарның сүмези-биле тускай курсту эртер, хол-биле мажыгны эмчиниң сүмези-биле алырлар.

Үстүнде адаанывыс аарыгдардан өске ижин-шөйүндүүнүн, от хавының, кара бүүректиң аарыгларына минералдыг суг-ну эмчилернин сүмелээни-биле ижерге чогумчалыг.

Ванналарга кирип, малгаш-биле чиннедириндан ангыда, эң ылангыя эртеп, кежээ хөлден кээп турар дуссуг салгынны селгүүстен чораш тынарга, тыныш органнарының хоочураан аарыгларын эмнээринге кончуг-ла таарымчалыг, өкпе арыгланын, чөдүл-каккы, тыныштаар чорук чидер.

Дыштанылга сезонунуң үезинде дыштаныкчыларга таарымчалыг байдалды тургузар дээш курортуң удуртулазы, «Тыва курорт» каттыжышкыны хемчегларни ап, белеткелди чорудуп турар. Бо хүннерде аъш-чемниң курлавырын 1-2 сезонда четчири-биле тургускан. Агар болгаш капиталдыг септелгени чорудары апрель айдан эгелээр.

1993 чылдың дыштанылга сезонунда эм оттардан ханды белеткээр кухня ажыттынар. Бо сезонда сарыг шажын ажылдакчыларын (дыштаныкчыларның күзели улуг боор чүве болган) чалаар, оларга ажылдаарынга эптиг оран-саваны белеткээри көрдүүгеи, ол болур-даа ужурлуг.

Мурнундагы чылларда путёвка өртээ чангыс аай турган болгай, ам арай өскерли бээр чадавас, бирги сезонда путёвка өртээ 30 муң 600 рубль болур, дараазында сезонларда аъш-чем, кывар-чаар үүлдүн, электри энергиязының өртээ өскерилзе, путёвка өртээ база өскерлиэ чадавас. Дыштаныкчылар кижи путёвканың 15 хуузун төлээр, 85 хуузу профэвилелдериниң социал-камгалал киллизиниден төлээр. Ынчангаш өртек улуг-дур дээш ундараан, дувүрээн херээ чок болгу дег, кижиниң кадыкшылындан үнелиг үүне чок болганда, бистин курортка кээп эмнедип, кадыкшылынарны быжыглап алырларны күзеп, чалап тур бис.

Допчу МАННАЙ-ООЛ.
«Чедер» курорттуң кол эмчизи.

ҮЕ ЧООКШУЛААН

Шаг-шаанда Үш-Белдирниң девискээринде, ооң чоок-кавы тайгаларында иви, аң-мен болгаш балык ажылдыг араттар бир улуг арбан болуп чурттап чораннар. Ол арбанның чурттакчылары сууржуң амыдралче чоокшулап, Бус хемниң кезек соянныры Эрзин ынаар, Шишкинт хемниң кезек чоодулары Тожу, Каа-Хем, Кувгуртуг уунче, чамдыктары Моолче ынаар тарап көшкен үүе-дир.

1933 чылда ТАР-ның 12 чыл ооңга турасказаткан үүлүнде «Шын» солун мынчаар бижээн: «Үш чыл иштинде «Чедер» деп курорт ажылдап тур, аңаа араттар боттарының кадыкшылын экиртин, сегин тур». А «Үш-Белдир» курортун ажыдарынга Саймыттар Чөвүлелиниң Даргазы Чурмит-Дажы улуг дузаны көргүскен. Ынчан ол курортка 4 тыва, 56 орус кижи дыштанган дээрзин ол солунга бижээн. Репрессия чылдарында ол курорт хатдынгаш, 1956 чылза катап ажылдап эгелээн. Курорттуң кыска төөгүзү мындыг.

Сөөлгү чылларда курорттуң материал-техниктиг базазы дыка быжыккан, эвээш эвес ажылдар ында кылдынган: самолет хонар шөлдү асфальтылаан, 32 кижиге пансионат кылдынган, чаа бальнеоэмнелге ажыглалда киргени-биле суг-биле эмненирин сайзыраан: 18 ванналар бар, 3 хевириин суг-биле эмнээшкиннерин чорудуп турар. Ол ышкаш гинекология кабинеди, мажыг өрээлдери болгаш өске-даа кабинеттер ында ажылдап турар. Дыштаныкчылар чурттаар корпустарның ишти-даштынга септелгелерни кылган, суг-биле ажылдаар электри станциязын ам-даа эде кылып, септээри көрдүүнүн турар.

Сөөлгү чылларда рынок системазынче киргениинден дыштаныкчыларның саны эвээжээн турар. 1991 чылда ажылчыннар-биле кады 1050 дыштаныкчы турган, а 1992 чылда — 750 кижи болган. Курортка кээп турарларының 39,5 хуузу — Кызылдан, 50,5 хуузу — районнардан, 7 хуузу — Красноярск болгаш өске-даа хоорайлардан келген.

1993 чылдың бирги сезонунга белеткел черле багай эвес, ол сезонунуң аъш-чемни колдуунда-ла белеткеп апкан бис.

Бо чылын курортка 1000 кижини дыштандырар бис, путевканың өртээ 33300 рубль кылдыр санап каан. Ол өртектин 24 хуузу «Үш-Белдирже» чүүк сөөртүр самолет азы вертолет хөлезининге болгаш курортка хереглээр кывар-чаар материаллар өртээнге, 33 хуузу—аъш-чем садарынга, өске бичин чарыгдалдардан ангыда «Тыва курорт» каттыжышкынын акшаландырарынга болгаш 5 хуузу — орулгалыг болурунга хереглеттинер.

Курорттуң путевкаларының көл садып алыкчылары — адырлар аайы-биле профэвилел рескомнарының социал камгалал киллдистери, Социал камгалал министерствозу болгаш өске-даа организациялар болуп турар. Оон ыңай хууда кижилер база садып ап болур.

Бир эвес дыштанып дээн күзелдиг кижи путевканы профэвилел организациязындан алган болза, путевка өртээнин үүгле 15 хуузун азы 4595 рубльди төлээр-дир. А путевканы алган соонда курортка чедери база белен эвес. Ынчангаш агаар бичинле чүгээртей бээр болза, ынчар Л-410 деп самолеттарны ужударын планнап турар. Самолет билеттеринин үүгле чаңгыс талаже өртээ бо сөөлгү санаашкын-биле алырга, 7400 рубль болду. Ол өртек дыка аар деп үүне кымга-даа билдингир. Ынчангаш Чазак доктаалынга бир удаа «Үш-Белдирже», өске-даа районнарже ышкаш, чиигелдени-даа дилеп турдувус. Ол хүлээп алдынмайн тур, ынчалза-даа курортче чоруур үезинде «адрестиг» болгаш өске-даа дузаны дыштаныкчыларга чедирерин Президент азаан турар, ынчангаш оон боттаны бээрниге идегеп турар бис.

Курорттуң иштики ажылдарын организастап чорударда, эрткен чылдың частырыгларын анализтеп көөр, кадрларны шын шилип алыр ужурлуг бис. «Үш-Белдирже» үүгле путевкалыг болгаш курорт баштаар чериндан танмалыг эрттирилге бижиктиг кижилерни чорударын чурумчудар бис. Курортка ийи-чангыс чурум үрээр, чоннуң дыжынга шаптыктаар, оорсук кылыр, хулиганнаар чоруктар база эрткен чылын тургулаан. Ынчангаш ону болдурбазы-биле сезон бүрүзүнде-ле ийи-ийи шагдаа ажылдакчызы аңаа турарын дугуржуп турар бис.

Бо чылын садып чемненир бир кафени немей ажыдарын көрүп турар бис. Аъш-чем аймаандан ангыда, эм оттар хандызын база аңаа белеткээр. Киноданг ангыда, чаа видеосалонну ажылдадыр, ортулукта «черлик аржаанны» ам-даа дерип, эде кылыр бис.

1992 чылда сезоннар аайы-биле республиканың кадыкшыл төвүнүн эмчилерин, мануалдыг терапиянын, улусчу медицинанын болгаш парапсихология талазы-биле тускай эртемнилерни чалап эккеп, курортка ажылдадып турдувус. Ол эмнээшкиннерни ам-даа уламчылаар деп турар бис.

«Шира», «Загорье», «Белокуриха» курорттарының путевкаларының өртээ сезон аайы-биле өскерлип турар, бистиң курорттарывыстынган 2-4 катап улуг, ынчангаш, өске курорттардан путевкалар албайн-даа, чагыт-пайн-даа тур бис. Красноярск крайның курорттары эде тургустунганындан Тываның 2 курорту оон ацылаган, ынчангаш курортка тудуп-септелге ажылдары кылыр акшаны эрткен чылын-на берестээн, үүгле путевка өртээ-биле бир чыл чурттап келдивис.

Курорт сезону чоокшулаан, аңаа дыштанып күзелдиг кижилер амдыгааштан эгелеп белеткенири чугула. Ылангыя курортка келирде эмчилерниң бергени курорт документилери херек болгай.

Кадыкшыл — бүгү-ле чүвениң үндезини. Кадык-ла чорза, амыдырал болур-чогууру-биле хөгжүп орар болгай, ынчангаш кадыкшылды камгалаары кижи бүрүзүнүң херээ. Бистин бодап, сапап турарывыс-биле алыр-та, республиканың Кадык камгалал министерствозу Тываның аржаанларын канчаар ажыглаарының дугайында эртем-практиктиг конференциядан эрттирип, аңаа климатология, бальнеология болгаш гидрология талазы-биле киллдисти ажыдары, шинчилел ажылдарын чорудары негеттинип келген.

Маадыр ШЫВЫК.
«Үш-Белдир» курорттуң директору.

БЕРГЕДЭЭШКИННЕР ТУРБАС

Чоннуң кадыкшылын быжыглаары —кол болгаш чугула айтырыгларның бирээзи дээрзи билдингир. Ылаңгыя кодээ ишчилериниң ажылы шыпап-ла, берге, харысалгалыг, оларга чайның изин-даа, кыштың соогу-даа шаптыктавас — эң харысалгалыг ажылдарда олар ажылдап, чурттап чоруурлар. Мал ажылында ажылдап чоруурларның хөй кезин — хоочунар, кырганнар болгай. Ынча үеним дургузунда ниитиниң малын малдааш, өл-шыкка алзып, янзы-бүрү аарыгларны тыпкылап алганы чажыт эвес-ле болгай. Мал ажылында ажылдап чоруур улуг назылыг кижилеривистиң кадыкшылын доктаамал хайгаарап, оларның оода-ла чылдың магалыг үези —чайгы үеде дыштанып, эмненип, алырының дугайын бодаар ужурлуг бис. Ол талазы-биле ажыл чогуур негелдеге чедир тургустунмаан деп үүне билдингир-ле болгай. Ынчалза-даа бүгү-ле чүве бисте багай тургустунмааны-ла шын. Ажыл-ишчилернин кадыкшылын камгалаарының херээнче чылдыңна сагыш салып, оларга ол талазы-биле дуза чедирип турар профкомнарга, ажыл-агыйларның удуртукчуларынга өөрүп четтиргенивисти илередир апаар бис. Ындыглар бистин республиканын ажыл-агыйларында база эвээш эвес.

Көдээ ажыл-агыйның адырларында ажылдап турарларның дыштанылгазын харылап турар каттыжышкын бар болгай. Ооң долу адын — ажыл-агыйларның «Кадыкшыл» каттыжышкыны дээр. Бистин бо каттыжышкынывыстың кол базазы — Дус-Хөлде. Азы өскээр чугаалаарга, Дус-Хөлде адырлар аайы-биле дыштанылга базазы-биле колдуунда-ла кожа турып турар бис.

Рынок харылзаларының белеи эвес үезинде ооң бергелериниң таварышпаан черлерле чок болгай. Бистиң «Кадыкшыл» каттыжышкыны база аңаа таварышканы чугаажок. Бир эвес 1992 чылда бистиң дыштанылга черинге 187 кижи дыштанган болза, а ооң мурнунда чылын аңаа 580 дыштаныкчы турган болгай. Ол 580 кижи дыштанып турар үеде путёвканын өртээ 35 рубль турган. Аңаа безин немей төлелгелерни кылып турган. А эрткен чылын дыштаныкчыларның путёвка садып алырынга Көдээ ажыл-агый министерствозу-даа, агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел организацияларының рескому-даа дузалашпаанын маңаа чугаалаар бодаан мен.

Үе улам-на нарыдап орарын билбес кижи кайда боор. Акшаның үнези улам кудулап, бараан-сараанның өртээ улам улгадып турар бо үеде аъш-чем продуктулары тыптынарының айтырыы белен эвес айтырыгларның бирээзи болгай. Үүге дээрге колдуунда-ла ооң өртээ хүн санай-ла өскерлип турар деп чугаалаза черле хөөрем болбас. Байдал чеже-даа нарын болгаш берге болза, чоннуң чайгы дыштанылгазын организастыг эрттирер дээш болдунар-ла хемчегларни амдыгааштан эгелеп ап, оон-моон аъш-чем продуктуларын тыптынып ап турар-дыр бис. Эрткен чылгы дыштаныкчыларывыс сактып турлар боор: аъш-чем талазы-биле бергедээшкиннер биске турбаан болгай. А бо чылын база-ла ындыг бергедээшкиннер турбас дээрзинге идегеп турар бис. Амгы байдалывыс ындыг түүнел үндүрериниге таарымчалыг үүлдерни тургузуп турар-дыр.

Өртек-үниниң улгадып турары-биле чергелештир путёвкаларның өртээ база улгадып турар болгай. Чурттуң курорттарынче баар путёвкаларның өртээнин улуун дыннап, билип-ле турар-дыр бис. А бистиң бо дыштанылга каттыжышкынының путёвкаларының өртээ база-ла чангыс черге турар эвес —ам бир путёвканың өртээ чижек-биле алырга, 12 муң рубль чедип тур. Моон соңгаар аъш-чем өртээ улам улгадыр болза, оларның өртээ база аңаа хамаарыштыр улгадып олурар дээрзи билдингир болгай.

Бистин бо дыштанылга черинге чылдын-на 600 кижини хүлээп ап болур. Ында чоннуң дыштанырына таарымчалыг байдалдарны хире-шаавыс-биле тургускан бис. Столоваявыс-даа бар, эмнеп турар эмчилеривис-даа бар. Эрткен чылгы сезонда бистиң мажыышкын-биле эмнээр эмчивиске дыка хөй улус чанывыста базадан кээп эмнедип-даа турдулар. Бо чылын ол ажылывысты база уламчылаар бис.

Ажыл-агыйларның ишчилери биске кээп дыштанып дээр болза, профэвилел райкомнарынга чагыгдан киирип, акшазын төлээрге, ол райкомдан кээп бистен путёвканы садып алыр. Дыштанырын күзээннер боттары-даа кээп садып ап болур. Бис Көдээ ажыл-агый яамызының бажынында 401 дугаар кабинетте бис. Ынчангаш силерни бистиннге кээп дыштанырынче чалап тур бис.

Иргит ХОВАЛЫГ.
Ажыл-агыйлар аразының «Кадыкшыл» каттыжышкынының даргазы.

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы чоокта чаа болуп эрткен, Аңаа чугаалашкан айтырыгларның бирээзи чоннуң дыштанылгазынга хамаарышкан. Чоннуң дыштанылга сезону удавас эгелээр болгай, ынчангаш аңаа белеткел ажылдары амгы үеде чоруп турар. Ынчалза-даа рынок экономиказының бо белен эвес үезинде акша-төгерик айтырыгларында бергедээшкиннер база эвээш эвес. Ылангыя курорттарның септелгези, аңаа чарыгдалдар болгаш оон-даа өске айтырыглар тургустунып келген. Ынчангаш ол айтырыгларны чогумчалыг шинтпирлээриниң талазы-биле оп Чазак хуралынга киирген.

Чоннуң чайгы дыштанылгазын эрттирериниге дузалаарыбиле республиканың Чазаа «1993 чылдың кадыкшыдылга сезонунга «Чедер», «Үш-Белдир» курорттарны белеткээриниге дарый ап чорудар хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ол ышкаш курорттарның септелгезинге, дыштаныкчыларны аңаа чедиреринге дузалаары-биле акша-хөренгини база тускайлап бергени өөрүнчүү.

* * *

Экономиктиг реформаларны удам ханыладырының, экономиктиг кризистиң чидигленип турарының үезинде чоннуң социал камгалалын күштелдиреринин эргежок чугулазын медереп билбишаан, Тыва Республиканың Чазаа, профэвилелдериниң Тыва Республика чөвүлели болгаш ажыл берикчилериниң төлээлекчилери адырлар база девискээр аайы-биле дугуржулгаларны болгаш коллективтиг кереэлерни чарарының кол үндезини болур күш-ажылчы болгаш социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле немелде магадылалдар дугайында дугуржулганы чарып, аңаа ат салганнар. Ол дугуржулганы республика солуннарынга парлаар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

БИСТИҢ БААЗАДА

Чоннуң чайгы дыштанылгазының үези чоокшулап орар болгай, ынчангаш ол кадыкшыдылга черлериниң ажылдакчылары бистер база-ла дүвүреп, ол черлерни чогуур негелдеге чедир тургузуп, ажылчы чоннуң дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш кызып ажылдап турар бис. Бистиң дүвүредип-ле турар айтырыглар хөй, үүге дээрге ол дыштанылга черлерин белеткээринге эвээш эвес түүнүг акша-төгерик херек дээрзин билбес кижи кайда боор. Ылаңгыя акша-төгериктиң үнезининң кудулааны, бараанның өртээнин кызыгаар чок өзүп турары бо үеде ол бүгүнү тыптынып алыры дыка берге дээрзин билбес кижи чок. Ынчангаш үе чеже-даа берге болза, ажылчы чоннуң кадыкшылын быжыглаарынга чогуур үлүүвүстү киирип, дыштаныкчыларга таарымчалыг бүгү байдалдарны тургузар дээш-ле кызып-кылайып чоруур улус-тур бис.

Дыштанылга сезону чоокшулап олурар. Бо бачым үеде бир көрүнүп кээривиске-ле, үе чедип келген турар болгай. Ынчангаш бистиң бо дыштанылга черинин амгы байдалын, үүге бергеден турарывысты, маңаа канчар дыштанып кээп болурунун-даа дугайын номчукчуларга дыннадыр бодап турар мен.

Бистиң дыштанылга черинин адын Дус-Хөлдүү адырлар аайы-биле дыштанылга базазы дээр болгай. Чыл санындала эң хөй дыштаныкчы бистиң бо базазыска келир чүве, үүге дээрге шаг-шаандан бээр-ле тыва чоннуң чайгы үеде кадыкшылын быжыглап, эмненин келген чери бо болгай.

Дус-Хөлдүү адырлар аайы-биле дыштанылга базазы — үүгле бистиң республикада эвес, а харын оон дашкаар-даа ат-сураглыг апарган дыштанылга чери. Моон мурнунда чылларда хөлдү долгандыр майгыннар туткулаан, хөй санныг кижилер хөлдү шуут бүргей алы берген эштип, дыштанып чоруп турганын чоп утпаан. Ол бүгүнүн уржуулдан хөлдүү, бодунуң суу-даа сыыган, хирлевип, ону долгандыр бокталып, ол хире магалыг чараш, эм малгаштарлыг хөлүвүс мырыңай узуткаттынарынга-даа чоокшулап кээп турду. Чамдык организациялар ол хөлдү лескиидир улуг бажыннар-даа тудар дугайында айтырыг тургузуп, автомашиналар тургузар улуг шөлдерни-даа тудар талазы-биле дуза чедиреринге белеминн илергейлеп турдулар. А бис аңаа шуут удурланган бис, үүге дээрге бир эвес ол бүгүге чөпшээрежир болзувусса, хөлүвүстүң шынап-ла, бажынга олурганыыс ол болур. Харын-даа бис ол хөлдү чыл дургузунда дыштандырар айтырыгны тургузуп, дыштаныкчылар санын кызырарын чедип алган бис. Оон башка хөлүвүстүң суу дыка сыыган, келир салгалга четпес чыгыы апарганын эскерип көргеш, баш удур хемчег алганывыс ол деп санап турар бис.

Бо дыштанылга базазынга чылдын-на 2 муң ажыг кижи кадыкшылын быжыглап, дыштанып ап турар. Эмнээшкиннин кол үүлдери —малгаш болгаш бичин-бичин кызыл курттар. Ол эмнээшкиннер шимчээшкин органнарының, нерв системазының, херээженнер аарыгларын, кеш аарыгларын эмнеп турар. Чоокку үш чылда базаның материал-техниктиг базазы дыка быжыккан. Танцы шөлү, чурттаганың үш корпузу, кино көргүзер салон туттунган, столоваяны 250 кижиге немээн, дыштанылга зоназы радиожуттунган, чемге хереглээр болгаш үүштер суггарарынга херек 2 кудукту ында кылган, 2 муң ажыг ыыштарны тараан. Дыштанылга зоназынга майгыннар тигери, машиналар тургузары шуут хоруглуг. Ол ышкаш эм оттарны чыыры, хөлдүү дузун, малгажын, курттарын алыры шуут хоруглуг.

Арыг агаар, эмниг малгаш, аржаан суг—бо бүгү чоннуң кадыкшылынга дыка дузалаар, хөй-хөй аарыглар оларга чагыртыр. Бичангаш бистин Дус-Хөлдүүс Красноярск крайның, өске-даа черлериниң курорттарындан черле дудавас, аңаа мага хандыр дыштанып ап болур дээрзин республика солуннарын дамчыштыр чоога дыннадып чедирери черле чугула деп бодап турар бис. Бистиң бо дыштанылга базазынга дыштанып кижилер путёвка өртээ болур 21200 рубльди (амгы өртөх) төлээр. Эң-не чиик өртектиг, эң-не чоок черде, кандыг-даа самолёт биледи хереглеттинмес чер бистиң дыштанылга базазы деп санап турар бис. Ынчалза-даа өртектерниң, ачы-дузаның хүн бүрү өзүп турары-биле, путёвкаларның өртээ база өскерлип болуруи дыштанып күзелдиг кижилер база билип-ле турлар боор. Ынчалзажок кижиниң амыдыгап-чурттаарынга кол-ла үүүл—кадыкшыл дээрзин черле уттун болбас.

Дыштанылга базазынга бо чылын 5 сезонну организастаар бис. Ооң эгелээр үези—июнь 16-да. А сөөлгү сезон август 20-де болур.

Ам белеткел ажылларының дугайында каш сөс. Дыштаныкчыларны чемгерери-биле школачыларга чем белеткээр комбинаттың муниципалитет бүдүрүлгези-биле керээ чарып алган ажылдап тур бис. Элээн арбын чем продуктуларын белеткеп алдывыс. Ногаа шыжаар чер база белеткеттинген.

База бир белен эвес айтырыг —септелге айтырыы. Кудуктар, соодулга камеразы, кухня хереклелери, дизель станциязы, суггарылга системазы, трансформатор септелгеге кирер ужурлуг. Оларның септелгезинге 882 муң рубль негеттинип турар. Оон-даа өске септелге ажылдарынга акша-төгерик хөй херек. Колдуунда-ла 2 млн. рубль херек болуп турар, а будүрүлгениң агар санында үүгле 480 муң рубль бар. Ынчангаш биске 2,2 млн. рубльдиң немелде акшазын дузалавас болза, байдалывыс дыка нарын.

Эргим чаңгыс чер-чурттуглаывыс! Бистиң базавыска кээп дыштанып, кадыкшылынарны быжыглап алырларны сүмелеп тур бис. Силериниң дыштанылганга таарымчалыг бүгү-ле үүлдерни кылыптар бис дээрзин силерге бүзүредип тур бис.

Юрий ГРЕЙСЕРОВ.
Дус-Хөлдүү дыштанылга базазының директору.

Арынны профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң парлалга төвү белеткээн.

«Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарының дугайында»

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

I ЭГЕ. КОЛ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Күрүне шаңналдарын Тыва Республиканың Дээди Соведи доктаадыл тургузар.

2 чүүл. Республиканың күрүне, ажыл-агый болгаш культура хөгжүлдезинге онза ачы-хавыяазы дээш Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарын Тыва Республиканың Президентизи тыпсыр.

3 чүүл. Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарын Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хамаатыларынга тыпсыр, а ол ышкаш Тыва Республиканың медалынга болгаш хүндүлүг аттарынга — дүрүмнер болгаш Россия Федерациязының хамаатыларынга эвес кижилер шаңнаттырып болур.

4 чүүл. Тыва Республиканың орденинге тускай Статут (дүрүм), а Тыва Республиканың медалынга болгаш хүндүлүг аттарынга — дүрүмнер бадылаттынар. Статут болгаш дүрүмнер тодаргай ачы-хавыяаны тодарадыр, оларны-биле Тыва Республиканың Чазааның ордени, медалы-биле шаңнаар, хүндүлүг ат тыпсыр, а база ол ышкаш шаңнаарының, аттар тыпсырының, шаңналдар ап чоруурунуң чурумун тургузар.

Статут биле дүрүмнү, Тыва Республиканың орденинин, медалының, Тыва Республиканың хүндүлүг аттарга хөрек демдектериин бижимел тайылбырларын база хевир-дүрзүлерин Тыва Республиканың Дээди Соведи бадылаар.

5 чүүл. Тыва Республиканың Күрүне шаңналдары-биле шаңнаар дугайында Тыва Республиканың Президентизи чарлыктар үндүрер, оларны бүгү-ниитиге дыңнадыры-биле массалыг информация чепсектеринге парлаар.

II ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ ШАҢНАЛДАРЫ

6 чүүл. Тыва Республиканың ордени— Тыва Республиканың Дээди күрүне шаңналы болур.

Медаль болгаш хүндүлүг аттар — Тыва Республиканың Күрүне шаңналдары болур.

7 чүүл. Тыва Республикага дараазында хүндүлүг аттарны тургузар:

Тыва Республиканың улустуң артизи,

Тыва Республиканың улустуң эмчизи,

Тыва Республиканың улустуң башкызы,

Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы,

Тыва Республиканың улустуң хөөмейжизи,

Тыва Республиканың улустуң чурукчузу,

Тыва Республиканың алдарлыг артизи,

Тыва Республиканың урап үүлүүнүң алдарлыг ажылдакчызы,

Тыва Республиканың эртемиинің алдарлыг ажылдакчызы,

Тыва Республиканың алдарлыг малчызы,

Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы,

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы,

Тыва Республиканың өредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы,

Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы,

Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

8 чүүл. Бо хоойлу-биле турустунган Күрүне шаңналдарының болгаш хүндүлүг аттарның даңзызы долу деп саналтынмас болгаш өскерилгелер база немелделер туруп болур.

9 чүүл. Тыва Республиканың ордени-биле шаңнаттырган кижи чаа ачы-хавыяалары дээш база катап шаңнаттырып болур.

10 чүүл. Күрүне шаңналдары-биле шаңнаткан кижилерге чогуур шаңналды, шынылганы болгаш хөрек демдээн бээр.

11 чүүл. Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарын өлген сөөлүнде база тыпсын болур.

12 чүүл. Тыва Республиканың чангыс ол-ла хүндүлүг адын дагын тыпсын болбас.

Бир эвес дүрүмнерде бо хүндүлүг аттар дугайында өске чүве көрүнмээн болза, Тыва Республиканың хүндүлүг адын алган кижиге өске адыр талазы-биле кылып чоруткан хой-ниитиге ажыктыг ажылчорудулгага киирген ачы-хавыяазы дээш чогуур хүндүлүг атты база тыпсын болур.

13 чүүл. Моон мурнунда Тыва АССР-ниң хүндүлүг аттарын алган хамаатыларга шаңналдар хоойлужудулгазында көрдүнген эргелери болгаш хүлээлгелери хевээр артар.

III ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ ШАҢНАЛДАРЫНЧЕ КИИРЕРИНИҢ БОЛГАШ ТЫПСЫРЫНЫҢ ЧУРУМУ

14 чүүл. Тыва Республиканың Күрүне шаңналдары-биле шаңнаарын Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң, Тыва Республиканың Чазааның, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының министерстволарының, күрүне комитеттериниң болгаш ведомстволарының, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, түе чер чагыргазының, бүдүрүлгелериниң, организацияларының, юридиктиг эргелиг албан черлериниң өнчү хевириниңден хамаарылга чокка, доктаттынган чурум ёзугаар бүрүткеттирген хөй-ниити организацияларының киргени-биле чорудар.

15 чүүл. Тыва Республиканың девискээринде доктаамал чурттавайн турар даштыкы хамаатыларны болгаш хамааты болбайн турар кижилерни шаңналга киирер дугайын ниити чурум ёзугаар чорудар.

Тыва Республиканың девискээринде доктаамал чурттавайн турар даштыкы хамаатыларны болгаш хамааты болбайн турар кижилерни Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму болгаш Чазаа шаңналга киирип болур.

16 чүүл. Күрүне шаңналдарын Тыва Республиканың Президентизи азы оон даалгазы-биле кандыг-бир еске кижи тыпсыр.

IV ЭГЕ. ШАҢНАТТЫРГАННАРНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ БОЛГАШ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

17 чүүл. Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарын алган кижилерге орденинин Статудунга болгаш Тыва Республиканың хүндүлүг аттар дугайында дүрүмнеринге дүүштүр чаңгыс удазының акша шаңналын тыпсыр.

18 чүүл. Күрүне шаңналдары-биле шаңнаткан кижилер Тыва Республиканың орденин, медалын, хүндүлүг атка хөрек демдектерин чидиреген таварылгада боттарының эргелерин хевээр арттырар.

Тыва Республиканың орденинин болгаш медалының, хүндүлүг ат тывысканының дугайында хүндүлел бижиктин, хөрек демдээнин хоолгазын (дубликадын) бербес. Кажан шзинаттыраан кижи бойдустуң халавының түңнелинде азы өске-даа байдалларда чидирип, ук чидиригин чайладып шыдавайн барган онзагай таварылгада оларны тыпсып берип болур.

19 чүүл. Шаңнаттырган мөчээн азы мөчээн сөөлүнде шаңнаткан хамаатыларның Тыва Республиканың орденин болгаш медалын. Тыва Республиканың хүндүлүг аттарынга хөрек демдектерин, а база ол ышкаш оларны шаңнаанының дугайында документилерин оларның өг-бүлелеринге дамчыдып бээр.

Шаңнаттырган мөчээн кижинин салгалдары чок болган таварылгада, оон шаңналдарын болгаш чогуур документилерин Тыва Республиканың Президентинин болгаш Чазааның Администрациязының шаңналдар киллизинге кадагалаар.

V ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ШАҢНАЛДАРЫН ХАВЫРАРЫ

20 чүүл. Шаңнаткан кижини кеземчеге онаажыр кемхерек кылганы дээш шиитке таварылгада судтуң киргени-биле Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарын хавырарын чорудуп болур. Судтуң шиитпири-биле агартган таварылгала шаңнаттырган кижите чогуур шаңналды эгидер.

Тыва Республиканың Президентизи Күрүне шаңналдарын хавырар дугайында чарлыктар үндүрер.

VI ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ ШАҢНАЛДАРЫНГА ХАМААРЫШТЫР ХООЙЛУГА ДҮҮШПЕС ХӨДЕЛИИШКИННЕР ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

21 чүүл. Даштыкы хевири Тыва Республиканың орденинге, медалынга болгаш Тыва Республиканың хүндүлүг аттарының хөрек демдектеринге дөмей демдектерни болгаш хөрек демдектерин тургузары база белгеткээри, а ол ышкаш оларны ап чорууру. Күрүне шаңналдарынга хамаарыштыр өске-даа хөделиишкиннерни кылыры ам күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр харыысалгага оваажыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

ДЕМНЕЖИП КӨРЭЭЛИҢЕР

«Мээң казанакта эң кыдыында» деп Сергей Аракчаанның «Шын» солуннуң № 32 дугаарынга үнген чүүлүнге хамаарыштыр бижиир бодадым. Ол дидим, коргуш чок чоруун көргүскен-дир.

Оон бижип турары-биле алырга автобус иштинге чораан әр-даа, херээжен-даа улустуң чөгенчиин. Кымга-кым-даа дузалашпаска, чүү болгу дег-дир? Ол хулиганнар та кымны бижектеп, та кымның топун, сумказын кезип каптар турган. Улус шупту караан шийип алгаш орган эвес, чөгенчиг-дир бис. Черле эптиг, демниг хөделбес болза, ийи-чаңгыс ажыл чок хулиганнар чүү-даа үүлгедип болуурлар.

Мен бодум безин 1-2-даа удаа сумкам үжедип, бөргүмну ушта соктурган мен. Ону үүлгедип чоруур улус чүгле тыва оолдар боор чүве-дир. Тывалар-лаа бөлүглежип алганда, арагалаар, кем-херек үүлгедиишкини кылган болуру таан хомуданчыг.

Бо берге рынок үезинде ботботтарывысты камнажып, ажылче кирип, өөренип көрээлинер. Боттарывыстан бүгү чүве хамааржыр болгай. Чайгы үелерде кудалар хөй болур. «Аныяктар столу» деп чүвени соксатса эки боор деп сумелиг мен. Чүл дээрге ол арагалаашкындан аныяктар будалыр-ла болгай.

Сара МОНГУШ.

Шамбалыг суур.

ТЫВА УРУГЛАР САДЫ ХЕРЕК

Февраль 11-де «Ясли-садтар—бичии чаштарның школазы» деп рубрика адаанга кезек материалдар парлаттынган. Ында Кызыл хоорайда ясли-садтарда тыва дыл башкылаашкынының дугайын чырыдып бижээн. Ол материалда кодуртүнген айтырыглар чугула, дарый күүсеттиңер үжүлүг айтырыгларын бирээзи. Чүге дээрге бистин Кызыл хоорайда тыва национал кижизидикчи чаңчылдарны, коргузуг материалдарын ажыглап турар, оода хевири безин тывазы дээш сагыш аарып чоруур, талантылыг кадрларны кижизидериң амгы уруглар садындан эгелээр болза эки деп бодаар-дыр мен. Ынчангаш Э. Ооржактың кодургени тыва национал уруглар сады ажыдар дээн айтырының деткип тур мен.

Марина КҮЖҮГЕТ.

№ 24 садта кижизидикчи башкы.

Сөстен берип көрүнер

БУРУУЛУГНУ БУРГАН ШИИТСИН!

Бо чылдың март 11-де үнген «Шын» солунга мээң фамилиямның, адымның адаанга салган «Хоойлуну шынгыыратса» деп материал үнген. Ону номчааш, сагыжым саймаарады, сеткилим доюлду. Чүге дээрге ук материалды биживаан мен. Мээң адымны баксырадып, аалдарым карартып, мээң адымны тудуп салгаш, меге факт-барымдаалыг чагаа бижээн иштинде диштиг, ирик сагыштыг кижи барыңга азжок-ла хомудадым. Ол нугулчу билдинин, мээң караамга кестү бээринге бүзүреп олур мен. Чүге дизе ындыглап дөмей-ле хем кешпес, даг ашпас. Оон-биле чугаа тускай болур, хоойлу ёзугаар арыг санажыр мен.

Солунга мээн адымны тудуп, материал бижээн кижи элээн каш эштерини адын, фамилиязын адааш, олар оор херек үүлгедип турган кылдыр бүзүреди көргүскен болгаш районнуң иштики херектер киллизи оларга херек оттурбаан кылдып айыткан. Мен ол улустуң чүү кылып турганын көңгус көрбээн. Безин чадаарда дыңнаваан мен. Ынчалгаш оларның дугайында чүү-даа билбезим шынныг. Ол кижилерни нүгүлү хоптап бижээн-дир.

Оон ангыда шагдаалар дугайында база бижээн. Оларның канчаар ажылдап турарын билбес мен, ажылынга анализ кылбаан мен. Шагдаалар боттарының ажылынын уг-шиин, ужур-утказын билирлеп.

Эрткен чылдың төнчүзүнде «Шын» солунга парлаттынган Сергей Ондарның «Деминг хөделир болза» деп эгелиг материалын номчаан мен. Районнуң иштики херектер киллизинин начальниги кижи болганда, ында чижектерни боттуг факт-барымдааларга үндезилеп бижээн болгай. Ол материалга хамаарыштыр ол ындыг, бо ындыг дээр сеткил, бодал менде чок.

Солуннуң номчукчулары, «Хоойлуну шынгыыратса» деп материалды солунга биживаанымны база катап айыткап туру мен. Буруулугну бурган шиитсин!

Өөлет ЧИНМИТ.

Тыванын Чогаалчылар эвилелинин кежигүү. «Таңды, Уула» солуннуң корреспондентизи.

ЫЯДЫНЧЫЫН, ЧОВАНЧЫЫН...

Бир хүн чүү-хөө садып алыры-биле «Универмагка» чеде бердим. Кижи бажы коэурт, өрү-куду бараан сатканнарның санын санаары берге. Аныяк садыгжы кыс садып алыкчыларны озал чокка эрттирген тур. Мен база аңаа турган, ийи «Шипр» деп одеколон садып алдым. Улаштыр кырынче үнгеш база өлүүн чүүлдер садып алгаш, бадып олурумда ыыт эвес ыыт үндү. Демги-ле садыглап алган веримде ийи херээжен, ийи эр—та ашак-кадай улус чүве. Эзенгилеп дыңзый берген, аастарындан ямы-бүгү сестер чыгырген тур. Хамык улустуң карааларда. Садыгжы кыс: «Чыдыг улус боор, ол одеколон, лосьонну ажып алгаш эгелээри оң-дилер. Бир херээжен кижини көөрүмге, аптынта колуктаартыг. Дегере тывалар. Чалынчыын, ковачыын качаар оны, аңаа ескe черден келген моолдар безин бар.

Таан кырываан, аныяк, 30—40 хар ажып чоруур улус-ла чорду. Өгнүн херээжен өөн арагалап эгелээрге, бүгү-ле чүве өлгени ол. Олар ынчаар одеколонап, лосьоннап чоруурга, бажынында ажы-төлү та чүү ажып-чип турар чүве.

Бо-ла бүгүнү көргеш, энир ыдын улус чогаалчыыс А. А. Даржайның «Тыва чонум, чуреэм ыстап аарып чор» деп солунга бижээн чүүлү каваамга көстүп келди. Кижиге хамаан эвес өөн болза, ону кым өгө бижип, сагыжын ажыда бээр боор. Кижи амыстан алыс янгыс дазылдап үнген болганда, оон-моон деп өгө турбас. «Өөйү янгызы дээш, янгызы «өөйү дээш» чурттаар ужуулуг бис.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

АЖЫК ОРУКТУ КҮЗЭЭН

Аяс Данзырын — Тес-Хем районнуң Кызыл-Чыраа ортумак школазында 11 класстың өөренекчизи. Ортумак классторга өөренип чорда, оон талантызы ыныг-ла кончуг эстетиниейн чорган. Черле томаанныг, дыңнаңгыр, эки өөренир өөренекчи чораан. Оон ачазы Владимир Данзырын «Кызыгаар» совхозтуң мурнакчы механизатор-трактористи чоду. Ол ам бистин арадыста чок.

1990 чылда Аяс Данзырын 9-ку класска өөренип турган. Аяс биче-ле дугаар «Хөөмей-90» фестивальга киришкеш, лауреат атты чаалап алгын. Ооллуң талантызы ажыттынган. Оон эгелээш-ле Аяс концерттерге киржип, чонга бараан болу берген. Оон сыгыт-хөөмейге хандыкшылы бир янзы, үнү чараш, кижи ону дыңнаксаазы кээр.

1992 чылда Аяс база катап «Хөөмей-92» фестивальга киришкеш, сыгыт-хөөмейниң лауреалы болган. Ол чүгле сыгытчы-хөөмейжи эвес, спортчу оюнчарга база мергежилдиг. Хол бөмбүүнге школаның шилиндек командазы районнуң адын камгалап, ийи удаа республика чемпионнары болганнар. Аястың ында үлүү база бар. Ол школаның хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип турар.

Школачы Аястың сыгытчы талантызын моон-даа соңгаар дыңнай бээр бис. Доозукчуга ажык орукту күзедивис.

Данов СЕДЕН.

Кызыл-Чыраа школазы.

БИР ДЕМНИГ ТУРУШСА

Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни дээш административтиг харыысалга дугайында Тыва Республиканың Хоойлузун номчуп танышкаш, үүлдүргүзүп, бурун деткип тур мен.

Ук Хоойлу Тыва Республиканың девискээринге шагда-ла херек турган. Бистин республиканың Президентизи-даа. Дээди Соведи-даа дыка озалдап ону хүлээп ап турар-дыр. Бир эвес бо Хоойлуну ажылчы коллективтерге, ниити чурттакчылыг черлерге көскү черлерге азып, ниити хурал-суглааларга таныштырып, кижи бүрүзүнге чедирбес болзувусса, оон боттаныышкыны, херек кырында чорудар үжүрлүг ажыл чылбастап, түс черлерини чагырыкчыларынга болгаш Советтерге, иштики херектер киллдистериниң ажылынга дыка улуг аар чүктешки болур.

Чүге дээрге кайда-даа улуг «демократия», «ажык-чарлыг чорук», «хостуг эрге» дээш-ле даргаларның сөс-домаан, айтыышкынын күүсетпестээн, хурал-суглааларга-даа келбестээн, туразы келзе, ажылче үнер, тура чокта, бажыңнар, кудумчулар кезип, арагалап, таакпылап, мөөрейлиг оюннар ойнап чорун берген, таварылга болуп, удур чүве чугаалазынза, кара-ла шорун — таванғайындан эгелээш, тас бажыңга чедир бак сөстерин сенээ «өргүпкеш», чүү-даа болбаан, харын-даа «маадыр болдум» дээзиг базып чоруур апарган үе чүве-ле болгай.

Ынчангаш бо Хоойлуну ажыл-херек кырынга боттандырарда, эрткен соңгулдаларда соңгун алганывыс, ам чүгле херек демдээнден ылгалып таныттынар, район, суму, суур Советтериниң ажылын чон ортузунга чорутпайн турар хөй санныг депутаттарны иштики херектер киллдистериниң, суд, прокуратура черлериниң ажылынга дуза кылдыр хаара тударар ужурлуг. Шынап-даа кээрге, олар соңгуттурган округтарынга барып, чон-биле ажылдавас чүве болза, оларга депутат болуру чөгенчиг апаар. Республика Президентизиниң Дээди Совединиң Даргазының ат салганы бо хире ужур-дузазы чугула Хоойлуну депутат боду сагывышаан, чонунга чедирип, дээштиг хемчегларни ап чорутпас чүве болза, кым ону үштап-баштаар боор.

Моон мурнунда 1956 чылын декабрь айда шаандагы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң «Биче хулиган херек кылганы дээш алыр хемчеглер дугайында» Чарлыг турган. Ол Чарлыктың күүселдези баштайгы үезинде кончуг дээштиг турду. Найысылал Кызылга-даа, районнар төпторинге-даа биче хулиган херек үүлгеткеннерни эр, кыс дep барымдаалавайн, баштарының дүктерин дөңгүреткеш, хөй чон чыыган черлерге эккеп, оларның корум-чурумун бирдеп бирээ чокка чугаалап, ыяттырып, 15 хонук чедир хоругдалга тудуп, ажылдадып турган мынажыгай. Шак мындыг хемчеглерни бистиң республиканың иштинге ап чорудары кончуг чугула дээрзин улуттур-баштаар черлерден өөренип көрүп турары чүве эки-дир, чүгле ону суларатайн, шыңгыызы-биле хемчеглерни ап турган, боттандырар херек. Чамдык таварылгаларда шагдаа органнарының ажылдакчыларының талазындан таныш-көрүш, төрел-дөгүл тыртыжып, Хоойлуда айыткан хемчеглерден буруулугну эки тура-биле «хостап-тар» (сула салып чорудуптар) үүлдер дыка көскү. Ам бо Хоойлуну боттандырып турган, ындыг хевирлиг үүлдерни оларның талазындан болдура берзе, штраф торгаалының хемчээлин улгаттырза эки ышкаш-тыр.

Бо чаа Хоойлу-биле таныжып тура, мен бодум хүүмда база бир саналды Дээди Советке киириксеп тур мен.

Сөөлгү үеде корум-чурум үрээшкиннери колдунда-ла аныяк-өскен, ылангыя школачыларда хөй болгулап турары хараадаңчыг. Маңаа бурууулуглар канчалдыр-даа эгилдир бодап кээрге, адаиелер болур ужурлуг. Хоойлуда ада-иелерниң харыысалгазын база бижип каан-на-дыр. Ол черле чөп. Ынчалза-даа кудумчуларда өөн бажыңнарның чангызынын-даа соңгалары, эжиктери чок болгулаар, ыяап-ла ону оя-деже шааптар, клубтар соңгаларын бүскан болур таварылгалар дыка-ла көвүдээн. Байдал мындыг нарын турда, башкыларның харыысалгазы база тода бижиттинер ужурлуг эвеспе. Башкылар, социал педагогтар кады чангыс демниг туржып, школачылар-биле, ада-иелер-биле ажылды катай саара чорутса эки болуруун, харыысалга чок, эренгейлеп кижизидилге ажылын чорудуп турарларны, душ болуп социал педагогтар болуп ажылдаарларны ол харыысалгалыг хүлээлгеден хостаар кылдыр хоойлужутса эки.

Шаанда улусчу дружиналар хүннүн-не кызыл өстерин баглагылаан, корум-чурумну хайгаарап чоруур чүве болгай. Амгы үеде ол дружиниктер база көзүлбестээн. Хоойлунуң негелдези ёзугаар дружина командирин көдээ Советтиң янзы-бүгү торгаалдарындан кирип ап турар акша-хөрөнгизиндеп төлээр кылдыр тускай шалынныг кижи тургускаш, бо ажылды эгелээр үе келген. Моңу тускай саавырлыг турар [illegible] немезе чүү?

Көдээ Советтер даргалары суму, суурлар, районнар чагырыкчылары бо Хоойлуну хөрек кырында боттандыра берген-де, амгы рыноктун экономика, политика күрүне тургузуунуң-даа талазы-биле шинтпирлеттинип чадажып турары маргылдаалыг, нарын болгаш берге үе-чаданы кижиниң күшажылчы медерел билиишкиннибиле ажып эртип алырынга дөгүм, дуза болуру чугаажок деп билгеш, Хоойлуну долузу-биле деткип тур мен.

Доржу ЧЫРГАЛ-ООЛ.

Эрзиниин Нарын суур.

ИХЯ-ның истелге органнарының 30 чылынга уткуштур

БАЙЫСААКЧЫ

Республиканың иштики херектер органнарының хоочуну, баштайгы тыва байысаакчыларның бирээзи Оюн Чыртай-оол 1919 чылда Тыва Арат Республиканың Бии-Хем кожуунунуң Суглуг-Хем сумузунга төрүттүнген. Ам ол 74 харлап бар чоруур. Ынчалзажок оон адак-бышкаа ам-даа чиик, омак-сергек, оюн-каткылыг, амыдыралга өөрүшкүлүг болгаш харын Тыва Республиканың ИХЯ-ның Истелге эргелелиниң аныяк байысаакчыларынга арга-сүмезин берип турар. Бо одуругнуң автору арга-сүмениң хоочуидан база дилеп, оон-биле харылзааны доктаамал тудуп турар.

Ядыы арат Ойдуп бодунуң оглу шак мындыг ат-алдарлыг байысаакчы болу бээрин, чонунга төлептиг бараан болуп, хоойлу-дүрүмнү камгаларынга, кем-херек үүлгедиишкиннерин илередиринге, бөш бурунгаар болдурбазынга боттуг үлүүн киирерин билип чораан ирги бе? Ол дугайында күжүр арат көңгүс бодаваан-даа болуп магатчок. Бичии Оюн ийи харлыг турда, ачазы чок апарган, «Өскүстен өлбес» дижир. Адазы мөчээн сөөлүнде азырандыга өскен. Үжүкбижикке боду өөренип алган. 1943 чылда Тываның Араттың революстуг шамының кежигүнүне кирген. 1942-1971 чылларда республиканың иштики херектер органнарынга янзы-бүгү албан-дужаалларга ак сеткилдиг болгаш билдилиг ажылдап келген. Оон сөөлүнде хүндүлүг дыштанылгаже үнген болгаш амгы үеде Кызыл хоорайда чурттап олурар.

... 1940 чылда оон амыдыралынга улуг эрилде болган деп чугаалап болур: Тываның Араттың революстуг шериниге албан эрттирип эгелээн. Аттыг шериг полугунга хамааты ыдыктыг хүлээлгезин төлептин-биле күүсеткеш, 1942 чылда шериг албанындан халашкаш, амыдырал-чуртталгазының харыысалгалыг, харын берге оруун эглиш чокка шилип алган: 1942-44 чылларда Тес-Хемге, Кызыл хоорайга шагдаалап, операстыг төлээ болуп ажылдаан. Тыва ССРЭ-ниң составынга 1944 чылда каттыжып кирген сөөлүнде 1950 чылга чедир Тожу, Каа-Хем, Кызыл райкүүскомнарның иштики херектер киллдистериниң начальниги болуп турган.

Эрткен ол чылдарның дуругзуунда шагдаанын нарын болгаш берге ажылынын арга-методтарын мергежилдинбиле шиңгээдип алган болгаш чүгле хоойлуну база бодунуң арын-нүүрүн удуртулга болдуруп билирин база шыдаарын херек кырынга бадыткап көргүскен. Төөгүнүн архив документилерин болгаш хоочуннуң сактып чүүгааланын ёзугаар алырга, ССРЭ-нин Күрүнеин айыл чок чорук министерствозунуң Тыва автономнуг область талазы-биле эргелелинге милициянын истелге киллдизи 1951 чылда тургустунган. Оон начальнигинге дүржүлгалыг, бедик мергежилдиг чекист, ССРЭ-нин Иштики херектер улус комиссариадының алдарлыг ажылдакчызы күрүнеин айыл чок чоруунуң ынчаарда подполковниги Л. Н. Вассерин томуйлаан турган.

Милиция ажылдакчызы Оюн Чыртай-оол ынчаарда истелге ажылынче шилчээн болгаш бедик мергежилдиг начальниктин удуртулгазыбиле ажылдавышаан, кем-херек үүлгедиишкиннерин илередиринге база баш бурунгаар болдурбазынга боттуг үлүүн киирген. Күрүненің айыл чок чорук органнарынга тургустунган милицияның истелге киллдизин удаваанда иштики херектерни системазынче шилчиткен. Оюн Ойдупович бодунуң эш-өөрү И. Филимонов, Д. Сагаан, С. Абрамов, С. Байыр суглар-биле кады кем-херек үүлгедиишкиннериге удур берге, нарын, харын айыллыг ажылче ынчаарда шуут-ла шымныгып кирген.

Херек истелгезин канчаар кылып чорааның хоочун ам мынчаар сактып чүгаалап олурар: «Истелгени ол чылларда зона принциви-биле, биригээр чугаалаарга, чердевискээр, районнар аайы-биле чорудуп турган чүве. Ынчаарда эштер Сагаан, Байыр суглар бистер үргүлүү көдээ үнүп, районнарга барып, истелгени чорудуп турдувус. Кызылдан аттыг үнгеш, черге-даа хонуп, а чамдыкта чадаг-даа ажылдап турган бис. Ынчалзажок ажыл кылдынып, истелге чоруп, кем-херек үүлгедиишкиннери удаа-дараа илереттинип, бүрүүлүглер кеземчеңнің харыысалгазындан чайлавайн турду. Бо талазы-биле улуг дузаны чон көргүзүп, кем-херек үүлгедиишкиннерин дүргеп илередиринге идиғни берип турган. Кижилер-биле, чон-биле сырый харылзаа — байысаакчы кижиге эргежок чугула дээрзинге бүзүрээн мен. Орус эш-өөрүвүс, чижээ, С. А. Абрамов, И. Филимонов олар колдуунда Кызыл хоорайга ажылдап, маңаа кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурбазы дээш харылаан турганнар. Херек бүрүзүнүн дүргеп истелгезин хоойлуунуң негелдезинге чигези-биле дүүштүр чорудуп турдувус».

Оон ынай төөгүнүң архив документилеринде мындыг барымдаалар бар: «Оюн Ойдупович 1951-1952 чылларда ниитизи-биле 40 кижи киржикчилиг 30 кеземче херектериниң истелгезин дооскан, оларның аразында 25 кижи киржикчилиг нарын 11 херек бар. Күрүне кызыгаарын үрээн дөрт кижини туткан». Ынчаарга байысаакчы О. Чыртай-оол чугле чаңгыс 1958 чылда бөзин ниитизи-биле 197 хонукта көдээге сургакчылаан. 29 кеземче херээниң истел-езин чедиишкиниг дооскан. 1953 чылда Сут-Хөл, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем районнарга болгулаан өлүрүкчү кем-херектерниң үүлгедиишкиннериниң истелгезин чорударынга, илередиринге ол эш-не идепкейлиг киришкен.

Ындыг нарын болгаш ниитилелге айыылдыг херектерни истээр, илередир талазы-биле оон дүржүлгазы улуг. 1959 чылдың май 1-де Оюн Чыртай-оол дежурныйлап турда, милиция истелелинің начальниги ону дүргеп келдирткеп, Бай-Тайганын Бай-Талга шаң таныылын билдиимес кижи азы кижилер өлүргеш, чаштына берген. Ол кем-херек үүлгедиишкинин илередирин, өлүрүкчүнү тыварын, тударын аңаа болгаш оон өөрүнге дааскан.

Өлүрүкчү үүлгедиг болган черге Оюн Ойдупович четкеш, байдалды өөренип, шиңчилеп көөрге, таныылды бижектеп, боостаазын одура кезип өлүргеш, тарбаа үрезини урган складче кирер октааны билдине берген. Шаңдан 3 километр черде оон бажынынга баарга, ол ээп, күрүт болган, эт-севин алгаш барганы илерээн. Өлүрткен кижинин бажынын шинчилеп көөрге билдингени мындыг: стол баарында шала кырында резек довуракты өскээр ширбээш, топтап көөрге, ынчалда сивирик истер бар, оон талазында хаваның элээн бедиинде малгаштаан довуракта кезек черде чок, адаанда шала кырында дүшпээн. Ынчангаш өлүрүкчү үүлгедиг ол бажынга болдунган дээр сезиглел тыптып келген. Стол адаан көрүптерге, төгүлген ханның када беген истери тывылган, а хой кажаазының иштинде хан борашкан довуракты ында эккеп төп каан болган. Бажың шалазының тиглериндe өлүткен таныылдың ханы база чыткан.

Бажынын херээжен ээзин Оюн Чыртай-оол байысаап эгелээр мурнунда оон берип болгу дег өөртүкпин чижеглеп болап көрген. Бажынындан чүге көжүп чорүй баргынын сонуургап айтырган. Таныылдың кадайы кезек болганын олургаш, ашаан өлүрген кижилерни сөглеп берипкен. Мурнунда херек үүлгеткеш, хоругдалдан чаа келген кижи бир эштиг кежээ келгеш, таныылды бижектеп өлүрген. Демги херектеннин баштайгы херээн көрүп турда, таныылы херечи болган чүведир. Дерзин үүлгедиишкинин, киржикчилери туттурган, таныылды өлүргенин өчүп бестеннер. Херектің истелгезин Оюн Ойдупович дөрт хонукта бүрүн дооскан.

Истелге-байысаалга чорудулгазында мындыг нарын херектерни илередирде, кем-херек үүлгедиишкини болдунган черни эки истээри, кичээнгейлиг көөру, шинчилээри, баштай бодаарга, чугула эвес ышкаш, хензиг-даа үүлдерни ылаптыг хынаары истелгеник чедиишкиниг болурунга улуг ужур-дузалыг дээрзин бо чижектер херек кырында балыткап турардыр. Истелгенің чажыды илерей бээрин болдурбазынче чогуур кичээнгейин угландырбышаан, чон-биле, түс черинің хамаатылары-биле ижин-кара чокка чугаалажыры, оларның-биле харылзааны тудары, оларга даянары база улуг ужур-дузалыг дээрзин хоочунуң дүржүлгазы аныяк байысаакчыларны өөредип турар.

Кем-херек үүлгедиишкиннерниң баштайгы истелгезин шуут кылыр нарын ажыл 1963 чылдың апрель 6-га чедир иштики херектер органнарынга хамаарышпас турган. А ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму ол хүн хүлээп алган Чарлынын ёзугаар баштайгы истелгени шуут чорудар, бүрүн доозар эргени хөй-ниитинин корум-чурумун камгалаар органнарга (иштики херектер органнарын ол үеде ынчаар адап турган)тывыскан. Оюн Ойдупович ол үеден эгелээш, 1971 чылга чедир истелге ажыл-чоорудулгазын кылып келген. Ынчаарга баштайгы истелгениң бир хевири болур, дознание, биргээр чугаалаарга, кем-херек үүлгедиишкиннериниң изиг изи-биле дүрген истелге кылыр ажылды иштики херектер органнары оон мурнунда кылып, ындыг истелге доостуурга, херекти прокуратурага дамчыдып берип келген. А 1963 чылдың апрель 6-дан соңгаар ИХЯ-ның истелге органнары херектің истелгезин дооскаш, прокурорга бадылаткан сөөлүнде ону судче дорт чорудуп болур апарган.

Милиция органнарынга, оон истелге аппарадынга бүгү назынында ажылдап келген Оюн Ойдупович хөй удаа мактадып, шаңнадып турган. Амгы үеде ол хүндүлүг дыштанылгаа-даа болза, иштики херектер органнары-биле харылзаазын үспээн. Бистерге аргадуржулгазын дамчыдып, үнелиг сүмезин берип турар. Бо юбилейнин бүдүүзүнде хоочунга болгаш оон өг-бүлезинин бүгү кежитүннеринге кан дет кадыкшылды, улуг аас-кежиин күзээр болаан мен.

Игорь ИЧИН.

Юстицияның полковниги.

Профтехучилищелерниң уран чүүл көрүлдези

ҮЕНИҢ БЕРГЕЗИНГЕ ЧАЛЫНМАС

Республиканың районнарда болгаш Кызыл хоорайда профтехучилищелериниң часкы дыштанылга үезинде болуп эртер уран чүүл көрүлдези Кызылдың 4 дугаар профтехучилищезиниң концерт залынга эгелээринин мурнунда, Тыванын профтехөөредилгезиниң ыры болгаш танцы ансамблиниң директору Сергей Шагдырович Монгуш-биле ужуражып, дараазында айтырыгларны сонуургаан мен.

— Амгы берге, рынокче шилчилге үезинде уран чүүл көрүлдезин кандыг сорулга-биле эрттирип тур силер?

— Чаңчыл апар чыдар бо көрүлдени республиканың профтехучилищелериниң арызынга улусчу чогаадылганың массалыг чоруун, бот-тывынгыр уран чүүлдүн бүгү жанрларынга шилиндек күүседикчилерни тодарадыр база национал хөгжүм херектелдиринге ойнаар, уран номчулгага сонуургалдыр, уран талантылыг сургуулдарны илередир сорулгалыг эрттирип тур бис. Бо чылын улустуң аас чогаалынче кол угланыышкынны кылдывыс. Оон-биле кады бал танцыларның көрүлдези база эртер. Тиилекчилерни шаннаары-биле 90 мун рубльди чарыгдаар бис.

— Шаанда «таптаашкын» үезинде профтехучилищелернин сургуулдарын чурум чок, өөредилгези кошкак, берге кижизидилгелиг урларларын чыылган чери деп санап турган болгай. Ам ол үнелээшкинге хамаарыштыр бодалынар кандыгыл?

— Шын, шаанда аная өөренип келгеннерни ындыг шын эвес билиишкин, үнелел-биле хүлээп-ап турган болдур ийин. Ам байдал сыр өске. Амгы рынок үезинде республикага эн чугула кадрларны бистиң өөредилге черлери белеткен турар. Арат болгаш тараачын ажылагыйларга, колхоз, совхозтарга, бүдүүрүлге черлеринге ажылдаар тускай эртемниг кадрлар — трактористер, механизаторлар, тудугжулар, садыгжылар, идик-хеп быжыкчылары, дааранныкчылар, малчыннар болгаш өске-даа ховар мергежилдиг кижилерин бистиң профтехучилищелер белеткеп турар.

— Аныяктар аразында корум-чурум баксыраан, арагалаар, оорлаар, чурум үрээр чоруктар көвүдээн болгай. Силерде бо байдал кандыгыл, Сергей Шагдырович?

— Хоорайда, көдээ суурларда аныяк өскеннин корум-чуруму көскүзү-биле өскерилген. Бистин сургуулдарывыс ол салдарга алыспайн турар. Бисте чурум үрээр улус эвээш. Үениң бергезинге чалынмайн, бөгүн «Аас чогаалы-93» деп көрүлдени эрттиреривис ол. Тыва улустуң чаңчылдарын, өзулалдарын, аас чогаалын улам сайзырадыр сорулганы салган бис. Тос коллектив күжүн шенежир.

Директор-биле чугаавысты Шагаан-Арыгдан кел чыдыра Кызыл районуң девискээринде Оттук-Даш сүт-бараан фермазының чоогунда автобус үрелген деп медээ үзе кирип кагды. Сергей Монгуш сургуулдарны эккээри-биле училищениң автобузуни дилеп чорупту. Ол үеде улустуң аас чогаалынга тураскаатканы көрүлдениң эгелээр шагы база чедип келген. Зал долдур көрүлденің киржикчилери болгаш көрүкчүлер олурупкан. Уран чүүл көрүлдезин Кызылдын 4 дугаар профессионалтехниктиг училищезиниң сургуулдары аалчыларны хүлээп алыр чер болгаш ажыдар аргалыг болган. Республиканың профтехөөредилгезиниң өөредилге-бүдүүрүлге каттыжыышкынының директорунуң оралакчызы Наталья Шмелова уран чүүл көрүлдезиниң киржикчилеринге чогаадыкчы чедиишкиннерни күзевишаан, байыр чедирген болгаш жюри кежигүннерин таныштырган. Ыры болгаш танцы ансамблиниң директору С. Ш. Монгуш көрүлденің эгелээрин чарлапкан.

Сценада тыва өг. Оон мурнунда Ак-Сал ирей уруу-биле шайлап олурар. Тыва национал хөгжүм херектелдиринин оркестри тыва аялгаларны ойнап турда, композитор Саая Бүрбенин кыска хөгжүм чогаалын, тыва улустуң «Дыңгылдай» деп ырызының аялгазын күүсеткенин, Кара-Кат Ооржактың «Манчүрээм» деп ырызын Мариана Айыштын ырлаанын көрүкчүлер чылыы-биле хүлээп алган. Оон соонда тыва улустуң Шагаа байырлалы эгелээр. Ол театржыткан көргүзүгдеи тыва улустуң кожаннарын, тывызыктарын, үлегер домактарын, дүрген чугааларын, танцы-самын билип алыр. Дагаа чылы болганда шимченгир, шог дагаа «ку-ка-реку» деп алгырыптарга, улус «курай-кураай» деп алгыржып тургулаанзыг. Тыва улустуң хомустаары, хөөмейлеп-сыгыртыры база чыдып калбаан. Ынчалза-даа ук көргүзүг арай уе чип, шөйлу берген, ону кызырып алырының аргазы турган. Композитор Сергей Бадыраанның Өлзеймаа Күулардың сөзүнге чогаатканы «Тыва оолга» деп ырызын Шенне Хертек эки күүсеткен база бир ыраажы тывылганын бадыткаан. Ол ышкаш «Краковяк», «Вальс», бал танцыларын 4 дугаар профтехучилищениң сургуулдары ойнап бараалгаткан. Оларның программазында өске-даа ханы утка-шынарлыг солун күүселделер бар болган.

Чадаана хоорайда 6 дугаар профтехучилищениң бот-тывынгыр артистери өскелерни өттүнмес сорулга-биле барык тос кижи киржикчилиг, тыва улустуң тоолдарынга үндезилээн «Кангывай-Мергениин дангыналарын хостааны» деп кыска көргүзүгүү конкурстуң негелдезин езугаар 25—30 минута дургузунда ойнап күүсеткен. Оларның сценажыткан көргүзүүнде тыва улустуң чаңчылдары, езулалдары, сүзүглелдери, оюн-тоглаазы, хамнаашкыны кирип турар. Ынчалза-даа жюри кежигүннери ол көргүзүгде чедир ажылдаваан, утка-шынары көзүлбээн, хөгжүм каасталгазы үебиле дүүшпейн барган дээш үнелевейн барганы хомуданчыг болган. Оон ангыда чадаанажылар алды бал танцызын чапсарлар үезинде ойнап күүсеткеш, бедик үнелелди алган.

Кызылдың бир дугаар көдээ профтехучилищезинден адаанажыкчылар сестип турган. Оларның концерти утка-шынар талазы-биле өскелерге үлегер-чижек болур ужурлуг турганы билдингир. Сцена кырында — сарыг тоннар, бөрттер кеткен сургуул «ламалар». Олар «Далай-лама чагын утпаалынар» деп ырыны мөргүл аяны-биле күүседи бээрге, тыва улустуң чаңчылдары, езулалдары кестүп келир. Ак сүдүн-даа авыралдап чажып турар. Оон хөөнү-биле сценага концерт көргүзүү уламчылаар. Башкир улустуң «Эжишкилер», татар улустуң, тыва улустуң «Дамырак» деп танцыларын тергиинне күүседир. «Чылгычының ырын» оолдар ансамбли күүседип турда, сценага 18 сургуул танцы-самны ойнаар. Олар концертин Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, композитор Солаан Базыр-оолдуң «Курай-курай» деп хөйнүң ырызы-биле төндүрер. Шынап-ла, бо училищениң концерти бедик утка-шынарлыг, сцена культуразын сагын билир, профессионал артистер дег болган. Чүгле чаңгыс ыраажы тулган үнүүг-даа болза, сөзүн билбезинден чазыпкан дээрден башка, шыырак-ла болган. Конкурстуң негелдезинде башкылар база киржир деп каажы турда, жюри кежигүннери концерттин кол күүселдерин башкылар күүсеткен, а сургуулдар эвээш кирицкен, улустуң аас чогаалы ховар болган бээр бодал-биле бедик үнелелди бербейн барган.

Ак-Довурактың 3 дугаар профтехучилищезиниң улустуң аас чогаал ансамблиниң күүселдези, база бир чаа ыраажы Аля Күжүгеттің «Тыва оолга» деп ырызын күүсеткени бедик үнелелди алган. Кызылдың 11 дугаар училищезинден Сүге-Маадыр Донгактың «Тыва оолга», «Алдын хүнүм» деп ырыларны гитара-биле үдеп ырлаанын, Мерген Куларның сыгыдын болгаш оолдарның кожан ырын жюри эки деп демдеглээн. Кызылдың 10 дугаар училищезинин концерт белеткели кошкак болган. Олардан Ирина Цырукинаның сөзүн, аялгазын чогаатканы «Кежээ, дүне, эртен», «Өлген эжимге турасаадыг», «Шилде роза чечек» деп ырларын бодунуң күүсеткени эки деп санаткан. Балгазынның 2 дугаар училищези багай эвес белеткелдиг келген. Оларның көргүзүглериндеи «Авам мени ашакка бээр дээш кыскан кижи» деп орус улустуң болгаш тыва кожаннарны орус, тыва уругларының ансамбльдери чедиишкинниг күүсеткен. Сургуул танцылар «Кадриль», «Енька», «Краковяк» деп танцыларны бедик деннелге ойнаан. Оларның көргүзүглериндеи тыва улустуң аас чогаалдары арбын болган.

«Аас чогаалы-93» деп уран чүүл көрүлдезин Шагаан-Арыгның 8 дугаар училищезинин көргүзүү-биле дооскан. Ук концертти Саян Допураа «Бурган башкы эргээн болза» деп шүлүк-биле эгелээн. Оон соон дарый ол училищеде методист-башкы Сат Соруктуң аялгазын, сөзүн катай чогаатканы «Шагаан-Арыг валызы» деп ырызын автор скрипка-биле үдевишаан, боду ырлаарга, танцы бөлүү — 10 кижи тыва улустуң танцы-самын күүседир. Республиканың шыырак композиторларының бирээзи Сат Соруктуң беш-алды автор күүселдези киргениниң концерт шынар чок апарган. Ол хаш улустуң аас чогаалы эвээш, шынар талазы-биле куду деннелге келгенин жюри демдеглээн. Сургуулдар күүселдерги база эвээш болган.

Тыва Республиканың профтехөөредилгезиниң өөредилге-бүдүүрүлге каттыжыышкынының ыры болгаш танцы ансамблиниң директору Сергей Монгуш жюри кежигүннериниң шиитпирин уран чүүл көрүлдезиниң киржикчилеринге дыннаткан. Бирги черни кымга-даа тывыспаан. **Ийиги черни Балгазынның 2 дугаар, Кызылдың 4 дугаар училищелери үлешкеш, 20—20 мун рубль-биле, үшкү черни алган Ак-Довурактың 3 дугаар училищези 15 мун рубль-биле шаннаткан.** Ол ышкаш тиилекчи болуп шылгараан ийи-чаңгыстын күүседикчилерин, танцы, ыры, хөгжүм ансамбльдерин 500-тен 5 мун рубль чедир акша шаннаалдарын тус-туста байырлыг байдалга тывыскан. Ниитизи-биле көрүлде организастыг, бедик деннелге болуп эрткен.

Ынчалза-даа концерт бүрүзүнде дөмейлешкек, өттүнчек чүүлдер хөй болган. Концерт бүрүзүнде кожамыктар, хомус, хөөмей күүседиглери, дүрген чугаалар, тывызыктар, үлегер домактар, оюннар бар. Ынчалза-даа оларның утказы дөмей, чаа, чогаадыкчы дилээшкиннер чок. Чамдык черлер чирик дуглаары-биле белеткел чок келгени илерээн. Идик-хеп талазы-биле шупту эки белеткелдиг-даа болза, сцена культуразын сагыыр талазы-биле белеткел четпес. Амгы рынок үезинде хөй чырыгдалдарны үндүрүп турган чедип келген коллективтер ниитизи-биле сорулазын күүседип шыдаан. Бо болуп эрткен көрүлде берге байдал турза-даа, сургуулдарның кижизидилгезинге улуг салдарлыг болганын демдеглээр апаар. Олар келир чылын база катап уран чүүл талазы-биле мөөрейин уламчылаар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Амыдырал болгаш культура

РУШЕВА АТТЫГ СЫЛДЫС

Бо чылдың мартта Россияның Эртемнер академиязының теоретиктиг астрономия институдунга чаа ажыттынган биче октаргайларга тускай херечилел тыпсырыының байырлыг ёзулалы болуп эрткен. Бо ёзулал Делегейниң астрономия эвилелиниң өмүнээзинден чоруттунган болгаш аная 1978 чылдан бээр чижеглеп демдеглеттинип келген биче октаргайларга хүү аттарны мөнгезибиле быжыглаан.

Чаа ажыттынган сылдыстарга кижи төрелгетеинин төөгүзүнге канчаар-даа ажок үлүг депшилгелиг ажыл-хереги, чогаадыкчы чоруктуу кылган сураглыг кижилерниң аттарын чаңчыл езугаар тыпсыр.

Оларның аразында ужудукчу-хыдыкчы А. В. Покрышкин, Нобель шаналының эдилекчизи, физик-эртемден П. Л. Капица, чогаалчы А. И. Герцен дээш, оон-даа өскелер бар.

Чонувуска дыннадырывыс болза, бистин ат-сураглыг кызывыс Надя Рушеваның адын Крымның астрофизиктиг обсерваториязының ажылдакчызы Л. Г. Карачкина 1982 чылдың октябрь 21-де бодунуң ажыткаңы 3516 дугаарлыг сылдызынга тыпсыр деп демдеглелди кылган турган. Ук октаргай амгы үеде делегейниң чизезинче кирген болгаш Рушева деп атты мөнгези-биле эдилээр бадыткалды алган. Рушева аттыг сылдыстың шынзылга херечилелин байырлыг байдалга чуруукчуның иезин Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева хүлээп алган. Оон-биле чергелештир Наталья Дойдаловнага үстүнде айытканывыс институттуң хүндүлүг кежигүнү деп атты тывыскан.

Ынчангаш биске амы-хууда таварышкан мындыг аас-кежикти медереп билип, делегейге кайгамчык кысты шаннаан тыва ие Ажыкмаа-Рушевага бо төөгүлүг болуушкун-биле байыр чедирип, «Надя дээш четтирдивис» деп мөгейээлиивер.

Надя Рушеваның чогаадыкчы өнчүзүн кадагалаар сорулгалыг тургустунган «Идегел» деп идепкейжи болуктун кежигүннери — Д. Дансюрюн, Г. Сундуй, В. Хертек, Е. Иргит, Г. Монгуш.

«ЧЫЛДЫҢ БАШКЫЗЫ»

Чоокта чаа Ак-Довурак хоорайның № 3 школазынга «Чылдың башкызы» деп конкурс болуп эрткен. Аная Барыын-Хемчик районунуң Шекпээр ортумак школазының тыва дыл башкызы Ирина Делег-ооловна Ооржак, Ак-Довурак хоорайның № 1 ортумак школазының күш-культура башкызы, школаның директору Юрий Октяевич Ооржак «Чылдың башкызы» деп конкурстуң тиилекчилери болган. Деминге ажыл бүдүүрүп дээр болгай, шынап-ла, маная бо улуг үре-түннелдиг ажылды организастап эрттирген өөредилге албан черлериниң демниг ажылдаанын айтыры чугула.

Чылдан чылче чаңчыл болуп бар чыдар бо конкурс башкыларның арга-мергежилин бедиринге идиг берип, ол ышкаш башкылаашкында мурнакчы арга-дуржулганы илередип, ону нептередиринге улуг ужурдузалыг болуп турары конкурстуң эртип турар байдалынган көскү болду. Ылангыя [illegible] айыттынган черлерниң ангы-ангы школаларындан келген тыва дыл башкыларының бедик арга-мергежилин көргүскен кичээлдер хөй болган. Ак-Довурак хоорайның № 3 школазының өөреникчилериниң тыва дыл кичээлдеринге сонуургалы бедик, ол эртем талазы-биле быжыг билигни амыдырал-биле холбап өөренип турары бо школаның башкыларының ада-иелериниң үре-түннелдиг ажылы-дыр. Чежемейнин-даа бо үе кадыгберге болза, ажыл-ишке сорук кирип ажылдаарынга идиг берип турар чүүлдер школа амыдыралында бары кижилерни өөртпес аргажок. Ынчангаш амгы үениң негелдезинге аүүштүр ажылдаарынга ботхарысалга, бот-боттарын билчир чорук, бүгү талалыг деткимче, эп-найыралдыг, демниг ажылдаары чугула дээрзи билдингир.

Комиссия база жюри кежигүннери ажылын түннеп тура, кандыг чүүлдерже моон сонгаар кичээнгей салырын, чүү чедир кылдынмайн барганын тодарадып, ханы утка-шынарлыг 'анализти кылганнар.

Мария МОНГУШ.
Конкурстуң киржикчизи.

ТАЛАНТЫНЫҢ ДЭЭШТИИ ЧҮДЕЛ?

Бистин төрээн Тывавыста кандыг-даа уран талантылыг кижилер бар: ыраажылар, шүлүкчүлер, хөөмейжилер, тоолчулар, аялга чогаадыкчылары, сиилбикчилер дээш-ле баар болгай. Талант чокта чежедаа боданырга, үүле бүтпес азы бодал сагышта чеже-даа бар болза херек кырынга боттанмайн баар.

Бистиң бурунгу тоолчуларывыс Бээжинге чедир тоолдап чорааннар, азы уктуг хамнарның алгыштары кайы хире тывынгыр, чечен-дир, кижи магадап хаммас. Кайгамчык талантылыгларда тускай эскертинмес «чажыт» ындын (сыры) барындан оларның чогаалдары өлүм чок, чеже-даа чылдар эртсе, номчукчулар аная эриктпес, дүүн чаа бижиттинген дег болур.

Караа багай тыва ыраажының кээргенчиг мындыг уян ырызын Тываның алдарлыг чогаалчызы Черлиг-оол Куулар «Шораан» деп тоожуунда киирген бо:

«Агар-акпас Бора-Хөлдү
Ай-ла көрбес караамайны.
Чылар-чылбас Бора-Хөлдү
Чырык көрбес
караамайны!..»

Көрбес силер бе, ол күжүрүүн үзели — чырык көөрү турган-дыр, ында иштики (чажыт) хомудаашкын, сарыннал бар-дыр, ынчангаш мындыг сеткил-чүректен төрүттүнген бот-чаяалга кижи бүрүзүнге оиаашпас.

Тываның улустуң чогаалчызы К.-Э. К. Кудажының мөнгүн, алдын томнарында («Ийгу чок Улуг-Хем») каргыштыг репрессиялар дугайында бир факт-барымдаа бар, ол — «Куу сандай», ону бир аныяк тыва уруг номчааш: «Кижи хөөнү карарар-дыр, Сталин биле Тока дээр баштынчыларнын-на үүлгедин ылап-тыр!..» деп солунга бижээн болгай. Мында база чогаалчының чечен талантызының «чажыды» бодараан.

Александр Даржайның «Четкер четкизи» деп проза чыындызында «Онгар» деп тоожу киргеи, ында «контрлар» шажылакчыларның бирээзи Боражык чазак шайлалгазынга («контрларны» басканы дээш) ыглап-сыктап эгелээр, оон мындыг дөмей эдип ырлаанындаа ону ооскуктурбаан:

«Божуваанда кыстар чараш.
Борбалчыныаан эмии
чараш...»

Бо ногаандык чүге ыглаанын, кымны кээргээнил, ында база-ла ужур бар.

Мындыг боор-дур, чогаал бүрүзүнде кандыг-ла-бир утгандурбас уран-чечен оргак бар, ол дээрге белен ожаттынмас онзагай арга-дыр.

База бир чижек. Салым-чаянныг аныяк шүлүкчү Антон Үержаанның «Ногаан аът» деп номунда мындыг тывызык философчу строфа бар:

«Кенен, тенек күзелдерим
пору-дою турнуккаштын,
Хемим арның чалгыг-бырлан
сыгыландыр шыйын ап-тыр.
Чаш дег арыг, кылан сугнун
дүвүнде өңгүр даштар —
Салым-чолум хуваанагын
көрүптер дээш коргун ор
мен»
(арын 50).

Мындыг ойзу аарак көргүскен (метафоралыг), азы хам кижиниң төөрек каары ышкаш, чажыт «төлгелээшкиннинг» уран-соргак талантынын соруязазы-дыр, оон ужурундан аныяк авторлар дуржулгалыглардан үлегер ап, өөренирге черле чугула деп бодаар мен. Оон башка чамдыктарның шулуктери эмин эрттир сөстер дизиингге дөмей-дир, ёзулуг чечен сөс — нарын утканы негээрин утпаза чогуур, чүге дээрге, шүлүкчүге дулгээзиниг философчу ындын херек, чүгле ынчан оон чогаалы узун назылыг артар.

Сандю САНДАН.

АРГЕНТИНА ДУГАЙЫНДА

РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи Евгений АЛЕКСЕЕВТИҢ дыңнатканын ёзугаар алырга, балык тывыжының «Орёл» деп суднозунун бүгү дөртен далайжыларын Аргентинаның Шериг-Далай күштериниң ийи корабли 1993 чылдың февраль 14-те Аргентинаның Мурнуу Атлантикада хаагылыг зоназындан 3 миля (бир далай милязы 1 километр 853 метрге деннежир) ырак далай куржаанга тутканы.

Аргентинаның далай эрге-чагыргаларынга чагыртпааны, харын удурланыышкын кылганы дээш судно экипажының кежигүннерин тудуп хоруудаан. «Орёл» — балык тывыжының хүү суднозу. Оон экипажы Россияның түгүнүн адаа-биле Мурнуу Атлантикага балык тудуп чоруп турган. Океанга ол болуушкун Россияның болгаш Аргентинаның аразынга харылзааларга багай салдарны чедирбес дээрзинге идегелди Аргентинаның даштыкы херектер министерствозу илергейлээн.

... Аргентина Республика—Мурнуу Американың мурнуучөөн кеззинде турар күрүне. Девискээри 2 миллион 800 мун дөрбелчин километр, чурттакчы чонунуң саны 30 миллион ажыг кижи. Олар колдуунда Испаниядан, Италиядан, Чөөн Европа чурттарындан шаанда Аргентинага чеде берген кижилерниң салгалы-дыр. XVI үүс чылда Аргентинаның девискээрин Европа болгаш Соңгу Америка чурттуглар эжелеп ап турган үеде тус черниң иидей аймактарын колдуунда үзүткап каапкан. Амгы үеде Аргентинаның соңгу база мурнуу девискээринде чүгле 650 мун хире индейлер, оларның хайнактары чурттап турар.

Чурттун пайысылалы Буэнос-Айрес оон чурттакчыларының саны он миллион ажыг кижи. Күрүне дылы — испан дыл. Чонунуң хөй нуруузу католик шажын-чүдүлгелиг.

Аргентинаның хамаарышпас чоруун 1816 чылдың июль 9-та чарлаан. Чурттун хөөренгитен бөлүктериниң төлээлекчилериниң аразынга эргечагырга, тептиидел дээш чидиг демиселдиң түннелиндеде Аргентинага хөй санныг күрүне эргилделери болгулаан. Эгезинде англи, а оон сөөлүнде америк капитал Аргентинаның экономиказыынче шургуп киргеи. Күрүне эргилделерин колдуунда АКШ-ка болгаш Англияга шериг өөредилгезин дооскан генералдар кылып келген.

Сөөлгү чээрби чыл дургузунда эн баштайгы бүгү-ниити сонгулдалары 1983 чылдың октябрь 30-де болган. Шериг диктатуразын дужүрер, хамааты болгаш политиктиг хосталгаларны катап тургузар, чуртту конституциялыг башкарылгаже шилчидер дээш аргентин улустуң хөй чылдар дургузунда чорудуп келген чидиг демиселинин түннелиндеде соңгулдалар болган. Хамааты радикал эвилелинин ынчаарда төлээлекчизи Рауль Альфонсин Аргентинаның президентизинин албан-дужаалынга кирбишаан. 1983 чылдың декабрь 10-да дангыраан берген.

Аргентина — Латин Американың үлетпүр талазы-биле элээн хөгжүлделиг чурттарының бирээзи. 1992 чылда 2 миллион тонна шойну, 3 миллион тонна чыгам канны, 2,5 миллион тонна прокатты чурт бүдүрген.

(РосИТА-СЧТА).

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Эргим хүндүлүг аввыс **ДолЧанмаа Максимовна Шаравин** апрель 1-де 55 харлаар. Ол Эрзин районуң Бай-Даг ортумак школазында 30 чыл иштинде башкылап ажылдап келген. Аввыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байырны чедирип, кадыкшылды, аас-кежикти, узун назын назылаарын сеткилиивис хапызындан күзедивис.

Өвүр районуң Торгалыгда чурттап чоруур уруу Урана, күдээзи Сергей, бичии чаптанчыг оглу Кежик.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ДЕТКИИРИНЕРНИ ДИЛЕДИВИС

Шагаа байырлалын таварыштыр Эрзиниге кожуун хүрээзин тударынга ачы-буян чедирилгезиниң марафонун чурттакчы суурларывыска эрттирдивис. Ам ол сорулга-биле бүгү кожуун марафонун апрель 16-да хүндүскүнүң 2 шакта районнуң Культура бажыңынга эрттирер деп турар бис.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларывыс болгаш районга ажылдап, чурттап чораан эш-өөлер! Хүндүлүг депутаттарывыс, Шериг-оол Дизижикович, Александр Александрович, Альберт Иванович, Киисин Александрович, Николай Алдын-оолович, Даваа-Самбу Бээжинович! Кожуун хүрээзин тударынга идиг берип, боттуг дузадан көргүзүп, деткииринче силерни кыйгырдывыс. Хүрээ тудуунга акша-хөрөңгини «Россельхозбанкының» Эрзинде салбыры МФО 264103, Эрзинниң сарыг шажын ниитилелиниң 70101 дугаарлыг агар санынче шилчидер.

11 кижи ат салган.

СҮТ-ХӨЛЧҮЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

1993 чылдың апрель 8-те 14 шакта Кызылга, Улусчу чогаадылга бажынынга, Сүт-Хөл кожуун чагыргазының, албан, организацияларының, ажыл-агыйларның удуртукчулары-биле Кызыл хоорайның дээди болгаш ортумак тускай ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар студентилер болгаш сургуулдар-дың кижизидилгезинге улуг салдарлыг болганын демдеглээр апаар. Олар келир чылын база катап уран чүүл талазы-биле мөөрейин уламчылаар.

Сүт-Хөл кожуун чагыргазы.

ӨӨРЕНИР КҮЗЕЛДИГЛЕРГЕ

Кызылда күрүненин педагогика институдунга 1993—1994 өөредилге чылында **«Дузалал математика болгаш информатика»** деп университет деннелдиг мергежилге аайы-биле өөредилге ажыттынар. 1, 2, 3 курстарга өөредилге Кызылдын пединститудунга эртер. Оон соонда шилип алганы кызыы мергежилинин (дузалал математика, дузалал информатика, математика болгаш информатика башкызы болгаш өске-даа) аайы-биле өөредилгени Новосибирскинин күрүне университединге азы Кызылдын пединститудунга уламчылаар. Өөредилгени Новосибирскиге доозарларга ол университеттин доозукчузунун дипломун тыпсыр.

Университет деннелдиг мергежилге өөренир күзелдиглерни белеткел салбырынга математикага беседалажыышкынның түннелдери-биле шилип алыр. Беседалажыышкынны болгаш документилер хүлээп алыышкынын ККПИ-нин информатика кафедразынга апрель 5-тен 7-ге чедир хүнүн-не 15 шактан 17 шакка чедир чорудар. Беседалажыышкынга кээрде дараазында документилерни эккээр:

1. Төрүттүнгенинин дугайында херечилел азы паспорт;
2. 11 класста өөренип турарлар өөредилгезинин табелин, школа доосканнар — аттестадын;
3. Эмчи шынзылгазы (286 майык ёзугаар).

1993 чылдың апрель 8-те белеткел салбырынга киир санаар (25 кижи). Математика болгаш информатика талазы-биле сонуургалдыг, шыырак билиглиг көдээ школалардан келгеннерни бирги ээлчегде хүлээп алыр.

Белеткел салбырынга апрель 12-ден июнь 30-ге чедир өөренир. 11 класстарның өөреникчилерин болгаш школа доозупканнарны чалап турар. 11 класстың өөреникчилери беседалажыышкынны эртип, киир санаттырып алыр болза, школаны ККПИ-ге доозар болгаш белеткел салбырын дооскан соонда оларга бышкан билигнин аттестадын тыпсыр. Чурттаар чер-биле хандырбас.

Белеткел салбырының доозар экзаменнерин «Дузалал математика болгаш информатика» деп университет деннелдиг мергежилге киреринин экзамени кылдыр санаттынар.

Бүгү-ле айтырыглар талазы-биле ККПИ-нин информатика кафедразының эргелекчизи Орлан Базырович Бузур-оолга кээр. (ККПИ, 1-ги корпус, информатика кафедразы. кабинет 118, телефону 2-49-43).

ХАМААТЫЛАРНЫҢ КИЧЕЭНГЕЙИНГЕ

Солунга парладыр чарлалдарга кижинин фамилиязын, адын, адазынын адын, назы-харын, а ол ышкаш чер аттарын, саннарны эн-не тодаргай кылдыр бижиирин азы билдингир кылдыр парлаарын, хуразнгайлаан аттарны долузу-биле чаза бижиирин бүгү хамаатылардан редакция дилеп тур.

ӨӨРУНЧҮГ-ДУР

Шамбалыг ортумак школазынга Кызылдың башкы училищезинин класстан дашкаар ажыл чорудар удуртукчуларының бөлүү аалдап чораан барганнар. Чээрби чеди студентилер башкызы Мария Таировнаның удуртулгазы-биле дерт ангы бөлүкке устүп алгаш ажылдааннар. Бөлүк бүрүү хамаарышкан класстарыбиле таныжып, ажыл-хереги чугаалап берип, өөреникчилерге солун оюннарны, тывызыктарны тыптырып, чаа солун ырларны өөреткеннер. Бо бөлүкте ийи моол студент бар болган. Өөреникчилер оларны зажок сонуургаан. Моолда чурттап турар тывалар болган. Тывалаарны шүүт-ла арыг. Бирээзи тыва дылды шүүт билбес келген мен, ам 2 чыл иштинде өөренип бердим, чүү-даа болза эвт-сөөкте тудуш дыл болгаш, өөреттингири [illegible] болганын чугаалаан.

Олар бо чазын башкы училищезин доозарлар. Оон чурттунга барын ажылдаарлар. Студентилер школаның тыва чаңчылдарны канчаар кижизидилгеге ажыглап турарын көрүп, таныжып алганнар. Түннелинде студентилер өөреникчилерге концерт көргүскен. Кызылдың башкы училищезинде мындыг эки бөлүктү белеткеп турары биске, башкыларга, өөрүнчүг болду.

Сара МОНГУШ.
Шамбалыг ортумак школазының башкызы.

КИНО

МАРТ 31-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чажыт дээр бечи бөлүктен үнер» (2 серия-лыг, Индия) 9.30, 12.20, 15.10 18.00, Видеозал: «Шуурган» деп шолалыг Смит» 9.00, 11.00, 13.00, 15.30, 17.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Шилчиишкиниг назы-хар» 9.00, «Хөй акша оорлаашкыны» (Кыдат) 10.50, 12.50, 14.50, 16.50, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Читкен империя» (АКШ) 14.00, «Чанагаш кара» (АКШ) 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 66700

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа «Шын» солунуң редакция коллективи

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторунуң оралакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторунуң оралакчызы), Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келгеи кижилер [illegible] чер—3-34-26; кол редакторунуң оралакчылары —3-33-91,—3-34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчызы—3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; —3-34-98; үлетпүр—3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгеэр болгаш чогаал—3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга—3-34-39, 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар —3-41-23, үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия—3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттингеи дугаары — Т—00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодаллары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ:

«Тыва сонбанк» № 363505.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 6 катап үнер. Хемчээли 2 парладка амазы. Тиражы 25.030. Индекс 54240. Чагыг № 59.